

ДРАГО Х. ЧОЛАКОВИЋ

ЈАСЕНОВАЦ

СВЈЕТЛОСТ / САРАЈЕВО

Драго Х. Чолаковић / ЈАСЕНОВАЦ

Томасовић
Јасеновац

ДРАГО Х. ЧОЛАКОВИЋ

ЈАСЕНОВАЦ

21 VIII 1941 / 31 III 1942

ПОКЛОН

Народној библиотеци „Филип Вишњић“
у Бијељини

од

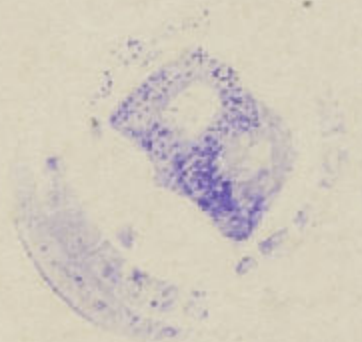
19

год.

СВЈЕТЛОСТ / САРАЈЕВО 1948

Издање СВЈЕТЛОСТИ, државног издавачког предузећа
Босне и Херцеговине

Број кат.: 74923/87
Број: 821.163.41-94

22-87

уредник: Марко Марковић
Насловну страну израдио: акад. сликар Ризак Штетин

Ове забиљешке о злогласном Јасено-
вачком логору — Логору смрти, како
га је назвао народ — посвећујем без-
бројним жртвама фашизма. / Нека
њихова страдања буду темељем из-
грађивања братства и јединства
наших народа.

Увод

О Јасеновцу је писано три пута. Два пута је описан живот у Јасеновцу од 1942 године. Комисија Народне Републике Хрватске за утврђивање ратних злочина писала је с оснивању логора. Вјероватно због недовољних података, она се кратко осврнула на период о коме ја пишем.

Сматрао сам, а и сада сматрам, да има другова и по годинама млађих и интелектуално јачих, који би могли да тачније по реду нанижу догађаје из овог периода. Вјерујем да је њихово памћење јаче, а и школа их је упутила да лакше владају пером.

Они ћуте. А зашто ћуте, — није ми познато.

Обзиром да још има, иако врло мали број преживјелих другова из овог логора, молим их да ми не замјере, ако сам нешто заборавио да забиљежим, или ако се моје излагање не буде слагало са временом како је њима остало у сјећању, јер то нисам намјерно урадио.

Строго сам водио рачуна о томе да сваки догађај који ми је остао у сјећању вјерно прикажем без обзира да ли се он стварно одиграо неколико дана прије или касније. Главно је да је вјерно казан.

Ове забиљешке износим: једно, што сматрам

дужношћу да јавно кажем шта знам и тиме, колико могу, допринесем доказу о подивљалости и злочинима фашизма код нас и, друго, што желим да нашим млађима и будућим покољењима покажем како су некад, за вријеме њемачке окупације наше отаџбине година 1941—5, наши изроди — заведени клеро - наци - фашистичким безумљем — служили капиталистичко - империјалистичким завојевачима, како су у туђину гледали пријатеља, а у своме брату непријатеља и, као добри измећари, немилосрдно га уништавали.

Нека им и ове забиљешке помогну да дођу до спознаје, да само, и једино, братство словенских народа, свих слободољубивих народа свијета са братским народима Совјетског Савеза на челу, може спријечити понављање преживјелих грозота.

Ако ова књижица послужи учвршћењу братства и јединства наших народа, то ће ми бити највећа награда за узбуђења која сам поново преживио при освјежавању сјећања на поједине догађаје из логора Јесеновца.

Д. Ч.

Хајшење

Први дан августа 1941 године освануо је ведар, наговјештавајући несносну врућину. Градом су тутњали њемачки камиони. Војска »Независне« лутала је по граду, застајкујући пред полупразним изложима и бленући у опљачкане јеврејске радње.

Иако је пазарни дан, на пијацама је мртвило. Ријетко се види да покоји сељак или сељанка промакну преко пијаце.

Подне је. Затварам канцеларију и полазим кући. Успут сусрећем покојег познаника, климнемо један другом главом — ко зна, можда посљедњи пут! Откако су отјерани свештеници и неколико грађана о Петровдану, одонда ми Србисмо више вјеровали у нашу безбједност.

Нека ме слутња попала. И нисам се преварио, јер се пронесе глас: »Хапсе!« Пожурим у канцеларију и путем управо мислим: зашто хапсе мирни свијет, и шта ће ово бити — кад ме трже глас полицајца који ми препријечи пут:

— Изволите самном у касарну код господина мајора на саслушање.

— Какво саслушање? — упитах га.

— Не знам, али неће трајати дуго.

Пошао сам и размишљао: какво би то саслушање могло бити. Не ријешивши ништа, обрео сам се у кругу логора б пјешадиског пука. »Изволите овамо!« нареди, и окренусмо стазом која води економији логора. Устависмо се пред једном малом зградом. Стражар, са пушком на рамену, наслонио се на зид и разговара са мојим суграђанима кроз једно прозорче. Полицајац који ме је допратио, записа у нотес моје име и презиме, годину рођења и име оца и мајке, па рече стражару: »Пусти га унутра!« Стражар окрену кључ у брави, отвори врата и рече: »Улази!« Чим

ступих у ходник, запухну ме ваздух загријан због прена-
трпаности, и чуше се узвици:

— Јеси ли сам?

— Сам, као што видите, — одговорих.

Врата се послѣје мог доласка почеше чешће отварати. Око пет часова поподне, ваздух је у собама био неиздржљив, а ми се набили као сардине. Од саслушања ни говора. Око шест часова дође један домобрански официр и великодушно признаде да су нам просторије тијесне. Позва нас да узмемо ствари и да пођемо за њим. Ушли смо у пространу бараку и ту одахнули. Мало касније јавио нам је исти официр да је дозволио стражи да нам пропусти родбину када дође. Заиста, послѣје непуно пола часа, свакоме од нас дошао је понеко и донио ствари за које у први мах нисмо знали зашта ће нам, али је то трајало само неколико часака. Наши нам рекоше:

— Идете даље, чекају вас камиони. — То нас је забринуло.

Око осам часова увече стража се промијени. Мјесто војничке страже, бараку опколише мјесне усташе — њих око десет на броју. То нам се није свидјело. Значи прешли смо из војничких руку у руке усташа, у руке злогласнога Тоља и логорника Мурадбега Пашића. Одмах су нас утјерали у бараку, и само смо по њиховој дозволи смјели да излазимо напоље.

Размјестисмо се у бараци по патосу, а затим поче причање и запиткивање шта ће бити с нама. Око девет часова доведоше једну групу сељака из села Попова, око петнаест људи.

Полијеђасмо. Даска је жуљила, али се ваља учити. Забога, то је тек прва ноћ! Око пола ноћи пробуди нас лупа врата. Довели су још двојицу: Фрица Вајла и једног ковача из Тавне. Ковач је био везан. Нађосмо им мјесто, и у бараци наста опет мир. Око три часа послѣје пола ноћи отворише се врата и усташе повикаше:

— Устајте, и са стварима излазите напоље! — Буновни изађосмо напоље и сврстасмо се четири по четири. Подилази

ме језа, нешто од јутарње свјежине, а нешто од неизвјесности. Питам:

— Куда ћемо?

— На жељезничку станицу.

— Полази! — паде наредба.

Група од 60—70 људи пође... Пође на пут са кога се многи није вратио.

Шта смо им криви ми, мали људи . . .

На жељезничкој станици потрпаше нас у вагоне за стоку. Понеко од родбине изашао да нас испрати. Поздрављање и поруке својима. Писак локомотиве заглуши нечији врисак:

— Тата, драги тата! — Воз крену према Босанској Рачи. Путовало се мирно. Пратиоци, већином мјештани, причају с нама, али ни они не знају куда нас спроводе.

Из Босанске Раче пребацише нас у Сремску Рачу. Ту ми спроводник рече да идемо у Загреб на тронедељни принудни рад у завод за израду војне одјеће. Свима нам је одлакнуло.

Укрцаше нас у вагоне за стоку. При укрцавању установи спроводник да нема двојице: Васе Тешановића, месара из Бијељине, и Драгића Кулића, тежака из Попова. Касније у вагону, рекоше да нема ни Перлића из Попова. Наста мало комешање, али локомотива даде знак за кретање и ми без њих пођосмо.

У Шид стигосмо без икакве сметње око девет часова прије подне. На заузимање главног спроводника, смјештени смо у вагон III класе и наставили смо пут за Загреб.

На једној малој станици, мислим Мирковцима, чекасмо да прође воз из Винковаца. Писак локомотиве објави његов долазак у станицу. Композиција од 30—35 пуних вагона, са људима и стварима чак и по крову набацаним, стаде крај нашег воза. Падају питања са обје стране. »Одакле? — Куда?« Разабрао сам, да се бјеловарски срез сели у Србију, а они су сазнали да ми идемо на рад у Загреб.

Два воза са једнаким жртвама крећу у два супротна правца. Коме ће бити боље? У купеу ћутимо. Сваки се забавио својим бригама. Неко проговори:

— Да ово није у вези са говором Адемаге Мешића да ће се сви Срби иселити?

— Мани се, — дочека други, — а куда ће онда с нама. Опет тишина. Воз промиче кроз славонску равницу, клопарање точкова баца нас све у неки дријемеж.

Винковци! Појурисмо на прозоре, не би ли видјели кога познатог. Спроводници нам не бране да гледамо, само не дају да излазимо напоље. Полазимо даље. Ниже се станица за станицом. Ништа се необично не примјећује. Једнолични славонски пејсаж. Славонски Брод је на помолу. Опет гледамо кроз прозор. Никог познатог на перону.

Прва станица иза Славонског Брода. Видимо неке људе како их гоне усташе наоружани већином ловачким пушкама. Та се слика понавља на свакој станици. Укрцавају их у вагоне за стоку. Нама, иако је други август, хладно око срца. Све нас више обузима сумња да се не иде на рад него у интернацију. Стижемо у Сисак. Перон празан, келнери нуде пиво и коњак. Успјели смо да купимо неку флашицу и, ваљда, сазнадоше да смо Срби, па их одједном нестале. Перон се поче пунити и тада се деси нешто неочекивано. Поче псовка: »Мајку вам српску«, »Москву«, »Русију« и тсл. Поче и понеки камен да пада. Бржебоље навукосмо засторе на прозоре и, за сваки случај, погнусмо се. Полазак воза спасе нас од даљњих погрда.

Погледасмо један другог, као да се очима почесмо прекоријевати што овако лудо падосмо у клопку. На свакој станици погрде и псовке — као да неко извјештава ко се налази у возу. Ноћ се полако спушта и ми стижемо у Загреб.

Покрај самог перона уставља се воз. »Излази напоље!« чу се наредба. Наста комешање. Узимамо сваку своје ствари и излазимо. Постројише нас на перону два по два. Свјетина гледа кроз прозор чекаонице. Одједном као бура засуше псовке и погрде. Наста једно лудачко урлање из кога се разабера: »Београд«, »Југославија«, »Москва«, »Стаљин«, »Русија«. »У Саву!« »Дајте их нама!« и једно отегнуто а-а-а-а одјекује кроз звјездану ноћ другог августа 1941 године. Стојимо. Не смијемо ни ствари да спустимо крај себе. Један усташки агент дере се: »У потиљак, мајку вам вашу, нисте у кавани!« Срећа — ако се то може назвати сре-

ћом — отворише се једна врата и неких двадесетак полицајаца опколише нас трком. Наш спроводник предаде списак једном од полицајаца. Пошто нас прозваше, наредише нам да будемо мирни. За непуно пола часа дошла је композиција војничких вагона у које нас набише као вреће.

Одахнусмо. Били смо заштићени од евентуалног напада разуздане свјетине. Повици непрестано трају. Замолисмо полицајца, и он нам донесе воде. Али зато замало не плати главом наш друг фарбар Монтиљо. Кад је полицајац отишао по воду, он је стајао на вратима вагона. Један се жељезничар затрча и гурну врата. Да га брзо не повукосмо натраг, прикљештила би му врата главу.

До поласка воза онај жељезничар их је још неколико пута затварао уз псовке и погрде, тако да и сам полицајац приђе и рече: »Људи, морам их затворити, видите гдје су полудјели.« Кад је воз кренуо, настала је очајна дрека:

— Шта их возате, дајте их нама! У Саву с њима, мајку им српску, четничку, комунистичку! — већ како је коме пало на памет.

— Крећемо према Карловцу, — рече Емилијан Станковић.

Вагон је закључан и ми отварамо прозорче, како би добили свјежег ваздуха, јер је у вагону врућина. Ко нам је пратилац, не знамо. На неколико станица чујемо псовку и свађу. Зашто, ни то не знамо.

— Хтјели су да вас откопчају и линчују, — рече нам полицајац.

Мислим, зашто се с нама овако поступа, шта смо им криви ми, мали људи, јер међу нама није био ни један, који би био политички истакнут, или који би био богат. Све сам ситан занатлија, трговац или чиновник. Од радника само двојица: Милан Николић и Тихомир Татомировић.

Згрчени у загушљивом вагону, са хиљадама нимало ружичастих мисли, почињемо се наслањати један на другог да спавамо. О неком лијегању нема ни говора. Око 7—8 часова изјутра, трећег августа, стижемо у Госпић. Око станице само неколико кућа. Станица је удаљена од града око три километра. Два-три фијакера чекају путнике. При из-

лазу из станице почињу опет грдње и примједбе: »Пазите да вам не побјегну!« »Дајте их њима да наторимо њима наше ливаде!« итд.

Идемо убрзаним маршем. Емилијан Станковић и ја смо последњи. Станковић почиње да заостаје. Моли полицајца да се иде лакше. Полицајац одговара: »Пожурите, зар не чујете колико на предње вичу, па ако заостанете може свашта да се догоди.« Заиста, граја постаје све јача. Прилазимо првим градским кућама. Маса се све више скупља, јер је на нашу несрећу недјеља, па свијет не ради.

Шеснаест̄ дана неизвјеснос̄и у Гос̄ићу

Улазимо у град. С једне и с друге стране улице крећу се гомиле. И, већ ни сами више не знају шта да нам добацују и како да нас грде. Једни псују, други траже да пјевамо, трећи питају хоћемо ли у Москву и тсл. Док смо се приближавали казниони, свјетина је све више придолазила. Већ сам рачунао да ће нас и физички напасти. Али и казниона је ту.

Устављамо се. Маса, хушкана од провокатора, не престаје да псује и урла. Ми погледамо на казнионичка врата, јер су нам она једини спас. Чудне ли ироније! Вика се утишала истом онда, кад су се она за нама затворила.

У казнионичком дворишту, које је са свих страна затворено зградама, три-четири дрвета, чини ми се кестенова, и једна рундела која је, мјесто цвијећем, засађена парадајзом. У њему затичемо неколико стотина људи из свих крајева »Н. Д. Х.«. Двориште је дуго отприлике 80 до 100, а широко 50 до 60 м. Одмах с десне стране је чесма. У врху, на десној страни, је кухиња, а на супротној је нужник. Врата зграде која опасује двориште с горње стране, била су затворена. На стубишту сједи група Личана. У дну, до чесме, велика врата воде у унутрашњост казнионе. Нас постројише у близини чесме. Одузеше нам ножеве, маказе, и жилете, па наредише да сједнемо, што једва и дочекасмо. Ствари нам одузеше казнионички службеници.

Стражу на вратима држе усташе. Са сваке стране врата по један митраљез окренут дворишту. Приликом одласка у нужник распитујемо се одакле је ко. Има нас отсвуда, али највише има Личана и Босанаца. Наша група заузела је мјесто на десној страни дворишта. Сједимо и посматрамо како они из зграде износе кибле. Опазисмо два младића како носе киблу. Једном од њих десно ухо отсјечено до кости,

а врат му и кошуља крвави. Крв се сасушила. Кад се вратио, сазнали смо да је из околине Јајца. Усташе су му у вагону, из обијести, отсјекли ухо. Згрозили смо се.

Поподне прозваше Јевреје и одведоше их из казнионе. Куда — то нисмо знали. Пред мрак, око пет-шест часова, пр.ђе нашој групи један цивил са словом »У« на реверу од капута и упита из ког смо среза. Ја му одговорих да смо из Бијељине. Он ми рече своје име, које нисам упамтио и каза да је трговачки путник. Каза да познаје добро Бијељину и да је у пословној вези са фирмом Х. Бегановић. Упитао ме је да ли је познајем. Кад сам му рекао да познајем, и да су власници остали код куће, било му је, изгледа, мило, јер ме је запитао колико нас има Бијељинаца. Рекао сам — око 60 до 70 људи. »Немојте се разилазити, рече, ја ћу се побринути да вам дам једну собу, јер, иако је лето, ипак су овдје ноћи хладне. У соби ће вам бити боље.« Заиста, послје извјесног времена врати се и позва нас да пођемо за њим. Наста гужва. Једни хоће, други неће, и тако се измијешасмо. С нама пођоше и из других срезова — Тузле, Пурачића и Фоче.

Добисмо двије собе. У сваку одредише по 42 човјека. Наша соба била је дугачка 6, а широка 4 м. У једном ћошку био је озидан нужник са киблом за изношење, а имала је бр. 8.

Чим су се врата затворила, настало је предбацивање: »У шта уђосмо, зашто уђосмо?« итд. Врућина. Прозор не смијемо да отворимо, а воде немамо, па заиста и мени би криво, што кренух друштво из дворишта.

Спарина све већа, тако да се не може више издржати. Један младић из Фоче, попе се и отвори прозор, кроз који појури свјежина. Пошто смо се мало расхладили, почесмо се спремати за спавање. У соби је само један кревет, који, не знам због чега, препустише мени и Мики Тејићу, гостионичару из Бијељине, с тим да подно ногу »легне« и Тихомир Татомировић. Остали се почеше размијештати, али никако да се намјесте. Поче свађа. Док се јави неко: »Људи, мало тише, јер ако упадну усташе, вјерујте биће мјеста и превише.« Заиста друштво се утиша, али гунђање није пре-

стало. Један је притиснуо другоме ногу, други је метнуо некоме смрдљиве ноге под нос и томе сл., али сан измири све.

Спавао сам можда два-три часа, па се пробудих. Несрећне бухе поједоше ме и, како сам се вртио, разби ми се сан. У собу продире свјежина. Чује се понеки уздах и мрмљање у сну. Са дворишта допиру кораци — неко иде у нужник. Однекуд ми паде на ум онај човјек што нас опомену да будемо мирни. Ко је он и одакле је?

Зора је! Многи се другови буде. Протежу се, устају и иду на киблу. Већ око пет часова сви су будни. Скупљају прострту ћебад и праве пролаз кибли, која се зачас напуни. »На киблу се више не може. Кад се препуни тешко ће је бити носити, па ако пљусне по ходнику биће лома«, чу се глас оног непознатог. Настадоше протести. Ја се још више заинтересовах ко је тај човјек? По опоменама видим, да је искусан. Не двоумећи, приђем му и упитам одакле је, рекавши му одмах своје име. Њему се оте дубок уздах и рече:

— Ја сам Јово Сабљић трговац из Суње. Зашто питате?

— Искрено да вам рекнем, заинтересовали сте ме вашим умјесним опоменама, као да сте одавно у затвору.

— Од априла, — одговори и понуди ми да сједнем крај њега, наравно на патос.

Укратко ми исприча да је по проглашењу »Н. Д. Х.« затворен, да је идући од затвора до затвора сада доспио у Госпић, да је по затворима стекао искуство, које, ето, кад год види да је то потребно, препоручује. Отада сам са Јовом постао добар пријатељ.

Око осам часова поче се осјећати кибла. Воде немамо. Од стражара нико нас не обилази, а ми се не усуђујемо да лупамо. Нужда натјера на све, и ми почесмо лупати на врата.

— Мир! Ко лупа? — зачу се питање са ходника.

— Број осам, — рече неко.

— Чекајте, и мир! — чу се одговор.

Јест, ми би мировали, али кибла препуна, а мука притисла, па се не може више издржати.

Почели смо понова лупати.

— Ма који вам је ђаво!? — чу се глас стражара, а затим и окретање кључа у брави. У међувремену створи се крај врата неки риђ, млад човјек и чим се врата отворише, он рече стражару:

— Молим вас госпон, — и изађе са њим на ходник. Ми се погледасмо.

— Пст! — рече Сабљић, — Милан ће покушати да га удеси. — И заиста, врата се отворише и стражар нам рече:

— Носите киблу и хајте по воду. Врата ћу вам оставити отворена, али за божју мајку да ми не излазите на ходник.

— Нећемо, нећемо! — одговорисмо у глас. Одмах одредисмо ко ће по воду, а ко изнијети киблу. Али пошто су врата била отворена, ми смо се, скоро половина, изредали идући по воду и у нужник. Риђи човјек, или боље речено Милан Каленић ситничар из Петриње, рече:

— Ја сам обећао стражару напојницу, па дајте да му сакупимо, а он ће нам и прије и послје подне отворати врата и препоручиће нас и своме другу.

Ми одмах скуписмо око двјесто динара и предадосмо их Милану. Кад је стражар дошао да закључа врата, Милан је за њим изашао у ходник и мало касније се вратио са шеретским осмијехом на лицу, рекавши:

— Он је наш.

Заиста, поподне око пет часова опет се отворише врата, те ми хајде по воду и носи киблу. Тако се ријешило једно важно питање, питање којему ми нисмо знали да оцијенимо вриједност.

Ујутру се отварају врата без лупања. Стражар нам саопштава да ће му доћи смјена и додаје да је то такође добар човјек. Прича нам да станује изван казнионе па, ако желимо, да нам може набавити цигарета и остало. Предлог смо објеручке прихватили. Почеше падати наруџбе: цигарета, порција, кашика, сира, саламе, хљеба, па чак некоме паде на

ум вино и ракија. Стражар је то све записао, једно нас вријеме посматрао, а онда рекао:

— Кога сте врага бјежали у шуму кад изгледате фини људи.

Ми смо му рекли да нисмо бјежали у шуму него да смо дигнути са свог посла од куће, и да ни сад не знамо зашто.

— Ићи ћете на рад, — рече он.

Кад је стражар отишао, ми прикуписмо напојницу за новог стражара. Негдје око седам часова отворише се врата и на њима се указа онизак, пуначак стражар тридесетих година. Милан се у часу постави пред њега:

— Молим вас госпон — фамилијарно га узе испод руке и изађе с њиме у ходник. Ми се погледасмо. Истина, чули смо да је добар човјек, али нас је смјелост Миланова зачудила. Јово Сабљић метну прст на уста, што је значило — »Ћутите!« Чекање нам се отеже у вјечност. Видимо да нешто није у реду, јер шта ту треба ваздан причати. Наш »добар човјек« није добар. Јер, дозволите, драги читаоци, за нас је у оном положају био добар човјек онај који је примао мито. Улази Милан, мига обрвама, а стражар рече:

— Журите са киблом, и на воду. На ходник не излазите, врата ће бити отворена.

Ми се окуписмо око Милана и упитасмо га тихо шта је тако дуго разговарао? На изненађење свих нас он рече да стражар није хтио примити напојнице, али да ће учинити све што може и смије — и без напојнице. Ми са том вијешћу нисмо били одушевљени. Поново стависмо Милану у задатак да »уреди ствар« са стражаром Мирком, који се тако звао. Врата су била отворена скоро пола часа. Колика је то била благодат, то зна само онај, који је био у казниони.

Поподне, можда око три-четири часа, дође Мато (тако се звао први стражар) са пуним рукама, а за њим Мирко са једном корпом такође пуном. Свега је било — осим хљеба: кобасице, саламе, јабука, парадајза, цигарета и неколико лонаца. Наравна ствар, ми смо све откупили, тј. унијели смо све у собу, а Мату упитали колико има да

се плати. Мату је то обрадовало. Рекао нам је, чини ми се, нешто око 800 динара и ми смо му новац без даљњег исплатили, иако је, уз добру зараду, за четвртину могло бити јефтиније. Он се је окренуо Мирку и рекао: »Видиш да су фини људи.« Он је то тумачио на свој, а ми на свој начин. Ипак нас је то веселило. Рекли смо му нека и сутра донесе, па ће вјероватно и наши другови из других соба нешто купити. Пристао је. Послије њихова одласка у соби је настала права пијаца. Покојни Урош Станковић и Милош Војаковић извршили су расподјелу, која је више-мање извршена на задовољство свих. Истина, пала је покоја примједба на рачун Матиних цијена, али су одмах други добацили: »Ђути, шта би било да су нам одузели као Зеничанима и Височанима«. Њима усташе нису оставиле ништа, осим одијела!

Мало затим јавио се Мирко. »Добро вас је Мато одерао«, рече он и понуди нам сира траписта, али по правој цијени. Ми смо понуду прихватили, с тим да нам донесе 10 комада, али да рачуна нешто зараде, макар за пиво. Милан је искористио прилику, па је изазвао Мирка на ходник и послије неколико минута вратио се, објешењачки намигнувши оком, јер је Мирко ишао за њим рекавши: »Киблу напоље, и по воду! Врата ћу оставити отворена, али на ходнику не смије нико бити.« Пошто је отишао, Милан нам рече да је и Мирко примио напојницу, али с тим, да то Мато не смије да зна. Наравно, то му је Милан обећао. Главно је: стражари су наши, бар док имамо новаца. А новаца је било и код другова из Пурачића и Тузле, па ни ми Бијељинци нисмо били без њих. Вјерујем, и то тврдо, да нам је новац помогао, да не одемо на Велебит-Јадовно или на Слано.

Два-три дана касније сазнасмо од другова, што износе киблу да у дворишту има доста сељака и неколико грађана из нашега среза. Ми сађосмо у двориште, те се нађосмо са Паном Петровићем, Јоцом Бошњаковићем, Ацом и Божом Тејићима и Илијом Васићем из Јање. Од познатих сељака спазих Гавру Милићевића из Крчине, Максима Мршића из

Ченгића, Страхињу Кичановића из Броца и др. С нама су у собу пошли грађани. Причали су нам о приликама у нашем крају и страхотама што су их усташе чиниле у зворничком срезу. Они су путем опљачкани до голе коже и једва су остали живи. Задржали смо их у соби, иако је соба била препуна. Другови из других срезова почели су приговарати. Милан је опет узео ствар у своје руке. Кад је дошао Мирко (који је тога дана био дежурни), он је удесио да из наше собе буде премјештено седам Фочака у другу собу. Милан је за то добио од нас Бијељинаца награду »у натури«.

Иако је у соби постало стање боље, ипак је почело гунђање: »Докле ћемо овдје бити, да није ипак у дворишту боље?« и томе слично. Једног дана донесе нам Мато вијест да је »Поглавник« позвао све Србе да се врате из шуме кућама да наставе миран живот, а они који су у затворима да ће ускоро бити пуштени. Обећали смо му 500 динара, ако пођемо кући, и молили смо га да нам донесе тај плакат. По његовом одласку почела је препирка. Једни су вјеровали, други не. Питао сам Сабљића шта он мисли. Рекао је:

— Може свашта бити, — и дубоко уздахнуо.

Неки ријешеше да се ујутру пребаце у двориште, како би што прије отишли на »рад« и одрадили своје. Те ноћи и сам сам премишљао да ли, заиста, не би било боље одмах отићи на рад и што прије своје одрадити, јер су овдје брда и рано наступају хладни дани, а ми смо сви лако обучени. Закључих, да коначну одлуку донесем пошто прочитам »Поглавников« плакат.

Већ два-три јутра, рано се чује вика и галама у дворишту. То одлазе транспорти на »рад«. Заправо, једног јутра чују се камиони, другог јутра се не чују. Питали смо Мату шта то значи? Он нам је рекао: »Камионима иду они који одлазе у Слано на острву Пагу. Други иду на Веле-

бит, пјешнице.« Тог јутра чу се велика живост у дворишту. Привукосмо кревет да са њега видимо шта се то у дворишту дешава? Имали смо шта и видјети. Од једног до другог краја дворишта разапет ланац, а с једне и друге стране поредали се грађани »славне Н. Д. Х.«, па им усташе вежу руке жицом за ланац, једном лијеву, другом десну. Сви смо се изредали да видимо и то чудо од фашистичког »новог поретка«.

Почели смо да расправљамо шта да се ради? Ићи 14 километара једном руком везан за ланац, а у другој носити пртљаг — тешка је ствар, нарочито за нас старије и теже (било нас је десеторица преко 100 килограма тежине). Сједећи у соби нећемо никад одрадити »рад«. А транспортовање се врши сваки дан. На концу смо се примирили и пустили да се догађаји сами по себи развијају. »Поглавников« плакат нисмо добили, нити вјеровали причању Матинином, јер се двориште казнионе свакодневно пунило и изразило.

Шта је било с тим хиљадама људи, који су прошли кроз госпићку казниону — није се знало!

Једног јутра, за вријеме Миркова дежурства, упаде у нашу собу са Миланом човјек педесетих година, мршав и, рекао бих, више риђ него плав. Претстави се као министар — да ли Ханжек, или Ауер, не знам, али је био један од те двојице. Њих два били су затворени у собу до наше, гј. у бр. 7. Дали смо му цигарета. Он нам рече:

— Господо, транспортовање је учестало и ја ћу вам дати овај савјет: ако идете на Велебит, настојте да вас не буде више од 10 у групи, и то међусобно познатих. Немојте се нипошто свађати, јер ће вас усташе одмах постријљати, наводећи као разлог да сте се бунили. Не знам шта ће бити од нас, али вам кажем: сјетите се мога савјета и неће вам бити лоше.

Морао је одмах отићи. Његов савјет био нам је од користи.

Касније, у Јасеновцу, причао ми је једном приликом Симиша Михајловић, учитељ из Шида, да су обојицу министара одвели Нијемци.

Преко ноћи двориште је било осветљено са четири-пет великих сијалица. У посљедње вријеме примијетили смо да се сијалице у току ноћи често гасе. Мислили смо да је то због квара. Међутим, било је друго. У дворишту су другови сазнали да се у подрумима казнионе налазе заточеници већином из околине Госпића, гдје их мјесне усташе муче и убијају, па кад их ноћу износе, гасе свијетло. Јест. Дотада »Н. Д. Х.« још није била потпуно изгубила образ и осјећај одговорности. Касније се она поносила својим злочинима.

Можда половином августа почеше нас пуштати из собе у двориште по цијели дан, а само су нас заједно увече затварали, или у собу или у ходник. Транспорти учесташе и прије и послје подне. Грубост усташке страже поче се све више испољавати. Једног предвечерја неки Милица, усташа, уби на очи свију нас једног жељезничара само зато што је рекао: »Боље је да нас побијете него да нас патите глађу«. Заиста, заточеници су добивали храну веома неуредно те су они који нису имали новаца гладовали. Љекар, који је дошао да установи смрт, поче провоцирати:

— Ма јесу ли то све Срби, див-јунаци? Па зар вас толико па дозволите једном усташу да вам убије друга? Срамота...

У дворишту су сви ћутали. Ту ноћ смо преноћили у дворишту. Сљедећу, и посљедњу ноћ у казниони у Госпићу, преноћили смо у ходнику.

Од Госпића до Јасеновца

Деветнаестог августа, око три часа изјутра, истјераше нас у двориште. Одмах нас почеше постројавати четворицу по четворицу. На нашу велику радост опазисмо да нема ланца и жице, а касније зачусмо звук камиона. Значи, идемо даље камионима, невезани. Заиста, један по један ред је одлазио, и камиони су се врло брзо враћали. Идемо, дакле, на жељезничку станицу. Тако је и било. У путу нам усташе рекоше да идемо сваки у своју »жупу« на преслушање, па ћемо кућама. Многи повјероваше!

Теретни вагон прима 6 коња или 40 људи. Нас набише осамдесет. Једва се некако смјестисмо. Било је ту и гурања, и свађе, али се све трпјело. Та, забога, идемо кући! Саслушање — то је исто што и ићи кући, јер се нико од нас не осјећа кривим.

Можда смо чекали сат, можда два, док воз није кренуо из Госпића. Врата на вагону су прије подаска закапанчана. Чим смо изашли из станице, одмах смо отворили прозор. Врућина се већ осјећала, иако је било јутро. Мислио сам — шта ће тек бити касније! Воде нема, а ко зна куда путујемо. Наша група подијели по једну јабуку и два лимуна. Ријешо сам да ништа не једем, док не приспијемо на мјесто, него да пијуцкам лимун. Имао сам искуство да је жеђ увијек гора од глади. Рекао сам то и друговима. Они су се насмијали. Биће и пива, акамоли воде, само да изађемо из ових гудура. Што су били наивни!

Како је дан освајао, тако је врућина и запара бивала већа. Отворили смо и супротне прозоре. Стање је постало мало сношљивије, али касније ни то није помогло. Поскидали смо капуте, па и кошуље, али слаба вајда. Поче се тражити вода. Стигосмо у Огулин. Рачунали смо сигурно да ћемо добити воде. Чим се воз уставео, устаде Емилијан

Станковић и приђе прозору. Спазио је некога напољу па га је ословио:

— Молим вас, господине, хоћете ли нам додати мало воде.

— Мир тамо! — Затим чусмо срдит глас:

— Ха, шта, Срби, мајку им њихову. Ево ти пет хиљада динара само ме пусти унутра да их ја напојим водом!

То је сигурно онај »господин«, што га је Станковић молио за воду. Станковић се врати на своје мјесто, а у вагону наста тајац. Жеђ не да мира. Устаде покојни Цвјетко Стојановић и рече: »Сад ћу ја молити, ваљда ће бити други бољи«. Чим се је показао на прозору, одмах се зачу споља глас:

— Види старога. Па зар и ти био у шуми, мајку ти твоју!

Стојановић није доспио ни да замоли воде, а већ је добио своје. Он се није бријао петнаест дана, па је занста и изгледао старији него што јесте. Другови га ћутке повукоше за капут да сједне. Било је и вријеме, јер већ поче ударати камење по вагону.

Са супротне стране вагона чу се љутит глас: »Затварајте прозор! Ко вам је одобрио да га отворите?« Ми се притајили, али се наређење упорно понављало те неко од нас устаде и подиже капак на прозору. Срећом, нисмо дуго чекали, и воз крену.

Врућина све јача, потреба за водом све већа. Воде нема, па нема. Посматрам другове који су јели, како их первоза све више захвата. Не могу никако да се смире, а они други се одмах буне чим се они мало помакну. Страшна жеђ. Ми поново отварамо прозоре, бар да добијемо мало свјежег ваздуха кад нема воде. Станица се за станицом ниже и око четири часа поподне стижемо у Карловац. Не смијемо на прозор, а жеља за водом све јача. У том се зачу глас под прозором:

— Парла италијано? — Ми ћутимо.

— Вер шприхт дојч? — понови се глас.

Ми протурисмо Јоцу Чолаковића на прозор. Под прозором је стајао један италијански официр, који се интере-

свао за транспорт. Јоцо му је рекао да нас у вагону има осамдесет, да цијели дан нисмо добили воде и да смо страховито жедни. Обећао нам је да ћемо добити воде. Није прошло много времена, кад неко под прозором затражи суђе за воду. Ми дадосмо три флаше од роича и заиста нам их брзо донијеше пуне хладне воде. Само шта је то на осамдесет људи. Кап у море. Одмах дадосмо још двије флаше и, куд ће несрећа, кад нам их донесоше, једну испусти покојни Перо Контић и она се разби. Псовки је било на претек. Споља нам глас обећа да ћемо стићи скоро на мјесто и да ће бити воде колико хоћемо.

У жудњи за водом ми, и не запазисмо оно »на мјесто«. Какво мјесто кад је до наше жупе тако далеко. Дакле, о кући ни говора!

Ускоро воз крену. Не сјећам се колико је могло бити часова, кад приспјесмо на станицу Јаска-Јастребарско. Било је још видно. Отворише вагоне. Почеше нас по неколико пуштати напоље. Донијеше воде, а неки довитљиви мјештани понудише нам на продају јабука. Јабуке су биле заиста врло добре. Стражу око вагона појачаше мјесне усташе, већином средњошколци.

Ту ноћ проведосмо у вагону. Било је тијесно, али смо имали воде. Ујутру смо нанијели воде за умивање и напунили суђе да нам се не деси као прошлог дана — да кренемо на пут без воде.

Кад нас вратише у вагоне, помислио сам: идемо даље. За кратко вријеме појави се у вагону спроводник воза, усташа Милица, у пратњи Милана Каленића. Дотле нисмо били ни примијетили да Милан није међу нама.

— Господо, — рече Милан, — господин Милица хоће за транспорт да набави у селу ручак, јер више од половине људи нема шта да једе. Зато се купи прилог. Ко нема новаца а има сат, или добар новчаник, нека га да, то ће се уновчити, па ће цијели транспорт имати добар ручак. — Почели смо давати новац. Неко све, неко нешто и сакри, али се ипак у нашем вагону скупи око 4.500.— динара. Разумљиво да смо сви изјавили да немамо више ни динара.

— А гдје су вам сатови? — упита Милан и упропасти себе код нас свију за вјеки вјекова.

Ми брже-боље потегосмо сатове, и седам сатова разних марки и вриједности нађоше се у похабаном Милановом шеширу. Милици се озари лице кад спази дивне сатове Милоша Војаковића и Дике Томића и златни сат Емилијана Станковића. Али се ни на наше виклене није разљутио.

Орасположен богатом пљачком, у њему се ваљда пробуди оно мало доброг што му је још остало, па упита:

— Колико вас има овдје?

— Осамдесет, — одговорисмо.

— Ух богаму, ко вас толико наби — рече и изађе из вагона, а Милан за њим. Окренувши се, Милан нам ману руком, али га ми више не погледасмо.

Није прошло ни пола часа, а Милица поново уђе у вагон са Миланом. Не би нам мило. Помислили смо на претрес, а знали смо да има још новаца у вагону. Међутим, Милица је дошао да премјести из нашег вагона извјестан број људи у други вагон. »Чиним то зато што је ваш вагон дао највећи прилог за исхрану транспорта«, рече он.

Из вагона је премјестио око тридесет људи, махом од Зенице. У нашем вагону ублажи се жалост за новцем и часовницима, јер смо имали прилично мјеста. Кад се је по њиховом одласку стишала галама у вагону, поче се смијати покојни Никола Јовановић, звани »Грана«, кафеџија из Бијељине. Смије се да му све сузе ударају на очи. Ми га питамо:

— Шта ти је, што те је попао тај луди смијех?

Он одговори:

— Знам да има у сваку руку добровољних прилога, али да се купе новчаници и часовници — то нисам знао. — Ућуткасмо га.

Почесмо нагађати: хоће ли нам заиста набавити ручак, какав и како ће се расподијелити на деветстотина људи, кад више од половине нема ни кашике, акамоли порције. Збиља, око два часа поподне довукоше на двоја кола по три зейтинска бурета веома укусно припремљена пасуља и неколико врећа хљеба. Значи, ипак прилог није отишао сав у пљачку,

него је и транспорт имао неке користи. Било је међу нама људи из разних срезова, којима су усташе при спровођењу у логор опљачкали све до одијела на њима. Ти су људи од почетка гладовали, јер је у казниони храна нередовно издавана.

Храна је тада подијељена на тај начин, што смо покупили смо порције па издавали редом — на вагон по вагон — тако да није нико остао без ручка. Послије ручка морали смо сви у вагоне, али нам врата нису затворили. Возови су пролазили. У њима смо видјели много жена и дјеце и неког старца. У другим опет, све измијешано. То су јеvreјске породице враћали из Госпића. Куда? Тада нисмо знали.

Почело се полако смрачивати, а ми још увијек на станици. Можда око осам часова, затворише врата. Неко рече: »Ударају катанце«. Наста тишина. Ноћ је. Из полудријемежа трже нас пјесма која је надмашивала хуку воза који је улазио у станицу. Мало затим наста прозивање. Установисмо да се ради о некој војној јединици. Иза прозивања наста поново пјесма. Затим неки знаци пиштаљком, па кораци у трку. Неко се попе на наш прозор и рече: »Ух, бога им, колико их је« иако сумњам да је ништа могао видјети. Ми се још више ућутасмо. »К у је напоље!« — чу се наредба. Опет трка. Затим измијешане ријечи талијанске и српске. Свађа. Неке команде. Опет војнички сигнали, писак локомотиве и одлазак воза са пјесмом. Инстинктивно сам осјећао да се нешто о нама ради. Наста тишина на станици. Ми се мало раскривисмо. Почесмо тихо питати — каква ли је оно трка и галама била.

Ријешење сазнадосмо убрзо. Можда пола часа иза одласка воза отворише се врата и у вагон упаде Милан.

— Кажите »хвала богу« што остасмо живи, — рече он задихано. Ми у часу заборависмо часовнике и упитасмо:

— Како?

— Па зар нисте чули ону трку и свађу? Оно се враћала једна сатнија из борбе са устаницима, па кад је сазнала да се и у вагонима налазе устаници, хтјела је да нас побије у вагонима из митраљеза. Оне »кује«, то су митраљези.

Убиство су спријечиле, послије велике галаме и свађе, мјесне усташе и Италијани. Зар нисте чули?

— Чули смо, — одговори неко.

— Откуд ти на станици? — упитасмо га.

— Па ми од подне сахрањујемо мртве, — одговори он.

— Какве мртве?

— Па оне што су помрли од врућине и жеђи. Има их тридесет, — рече Милан. Ми ућутасмо.

— Сад ћемо кренути. Идемо у Јасеновац, то је између Сиска и Брода, — поново рече Милан.

Није прошло десетак часака, ми се пољуљасмо од удараца вагона о вагон и воз крену. Путовали смо цијелу ноћ. У свануће прошли смо кроз Сисак. Киша је почела да пада. Ујутру смо стигли на станицу Јасеновац.

Киша је непрестано падала. Почеше нас возати сад напријед, сад назад, док нас не пребацише, ваљда, на крајњи колосјек. Два три јача потреса, а онда мир. Провирисмо кроз прозор. Пред нама станица а пред њом, ваљда због кише, нема никога.

На супротној страни ливаде са врбовим грмљем, а мало даље, види се шума. Киша непрестано пада. Опет се осјећа потреба за водом. Хватамо кишницу. Инжењер Симо Ђурковић тумачи нам састојке кишнице. Наиђе један жељезничар. Замолисмо га да нам донесе воде. Послушао нас је и за час донесе пуно суђе. Други пут не хтједе отићи, изговарајући се: »Не смијем више, људи!« На станици тишина. Чује се понеки сигнал. Ми сваки за себе размишљамо: а шта сад?

Наједном тишину разби улазак воза који путује од Загреба према Београду. Милан хтједе да се провуче кроз прозор, али му не дадоше. Локомотива писну и воз отклопара. Већина нас је уздахнула. Нашим вагонима нико не прилази, а ми се забавили сваки собом. Могло је проћи читав час, кад зачусмо неке гласове који се све више приближаваху нашим вагонима.

— Не отварај! — чу се нечија наредба. Одмах затим чуо се ударац неког предмета по вагону и питања:

— Јесте ли живи? Хоћете ли велику Југославију? Гдје вам је краљ? Хоћете ли у Москву?

Ми се у вагону још више ућутасмо, јер нам ти повици не обећаваху ништа добро. Око вагона све већа вика. Од једном се отворише врата на нашем вагону и у вагон ускочи млад усташа. Погледа нас и упита:

— Шта сте?

— Срби! — одговорисмо. Милан рече да је Хрват.

— Брага си ти Хрват, кад су те ухапсили заједно са Србима, — одговори усташа. Ми ћутимо.

— Имате ли новаца, сатова и налив пера? — поново упита усташа. Одговорисмо да смо то све предали у Јаска-Јастребарском за исхрану транспорта.

— Добро, — рече и искочи из вагона затворивши за собом врата. Погледасмо се.

Можда је било прошло пола часа, а можда и читав час, кад се поново отворише врата и неки нам глас нареди да изађемо напоље.

Киша је у међувремену престала. Ми почесмо искакати из вагона на мокру земљу. Одмах нас опколише усташе, све млади људи. Почеше питати за сатове, новац и налив пера. Одговорили смо им као и ономе у вагону — да смо све предали јучер за храну.

Постројише нас, четири по четири, и кренусмо испред станице. Прешавши расквашен станични прилаз, ударисмо десно цестом. Пролазећи кроз село, видјели смо да скоро на сваким вратима стајаху жене, махом старице. Неке су и плакале. Обијесне усташе питале су их:

— Је ли ти их жао, стрина? Ако ти је жао, хајде и ти с њима.

Кад смо изишли из села, сколи ме један усташа да му дам прстен-бурму. Ја му показах да је бурма урасла у месо, те да је не могу у путу скинути, али да ћу гледати, чим дођем у логор, да је на сваки начин скинем, и да му је дам. Он је једнако кидисао: »Скини, па скини!« На концу га упитах: »Како ћу скинути, кад у једној руци носим кофер«. Он нареди Љуби Јовановићу да ми понесе кофер, док ја не скинем прстен. Љубо прихвати кофер, а ја удри пљуј и

свлачи прстен. На једвите јаде сам га скинуо. Кад сам му га дао, упита: »А је ли златан?« Потврдио сам. И код Душана Вајића спазио је бурму, па му је одузе. Срећа је што се бурма у Душана лако скидала, те се није патио као ја. Док сам скидао бурму, пало ми је напамет да су некимма, због тога што нису могли да скину прстен, отсјекли прст.

Усташе наредише оштар темпо хода, који замало пређе у кас. Касали смо тако по каљавој цести два до три километра, па скренули на шумски пут, пун бара насталих од кише која је падала прошле ноћи. Поче прескакивање бара и раштркивање људства. Усташе се, ваљда, побојаше да који не побјегне, па наредише да морамо ићи четири по четири у реду, без обзира на баре. Тако смо и наставили. Многи је остао у том маршу без сандале или ципеле.

У ЛОГОРУ СМРТИ

1 Јасеновац — шума

Ускоро уђосмо у младу храстову шуму. Иза прве окуке спазисмо ливаду ограђену жицом и на њој три велике бараке. Од њих нас је дијелило можда 100—150 м. Дакле, то је наше будуће пребивалиште. Утјераше нас у логор и постројише иза барака. Одржаше нам кратак говор у коме нагласише да је ово радни логор и да не смијемо бјежати, јер ће нас стријељати, и томе слично. Одобрише нам да сједнемо. То смо једва дочекали, иако је ливада била мокра.

Наредише нам да предамо дуван, шибице и прибор за бријање. Пошто је то већ одузето у Госпићу, наши искупише само дуван. Не знам зашто, али, на велику радост пушача, дуван нам не одузеше, само наредише да у баракама не смијемо пушити. Лахорио је пријатан вјетрић. Сунце је почело провиривати кроз облаке на чудне госте Лоњског Поља. Кад смо, затим, ушли у бараку, која нам је била ближа, за нама почеше улазити усташе, тражећи новца. Пошто смо им упорно тврдили да немамо новца, почеше појединце претресати. Како је претрес вршен на брзину, то је, у већини, био без резултата. Мени је дошао исти онај усташа, коме сам дао прстен, па рече:

— Е, стари, ја тебе не прегледа'.

— Шта ћеш ме прегледати кад сам ти дао златан прстен, који вриједи хиљаду динара.

— А какве су ти ципеле?

— Плитке и закрпљене, — рекох показујући му ударене закрпе на врховима ципела. Махнуо је руком и отишао до Цвјетка Радића да њега претресе.

Не знам из ког разлога, али је претрес одмах престао. Нама наредише да са стварима изиђемо из бараке. Мало касније, поново нам наредише да уђемо у бараку, али сада у прву, ону пред капијом. Пожурисмо унутра да што боље мјесто ухватимо.

Барака је велика. Дуга 32, а широка 12 м. Имала је и са страна и кроз средину по један ред лежаја на два спрата. Ја сам се са својим друговима смјестио са стране, на горњи лежај. Истина, било ми је тешко пењати се, али је било боље, јер се није одмах на очима, чим ко уђе у бараку. Пошто смо смјестили ствари, неколико мајстора цивила, који су довршавали трећу бараку, изабраше десетину млађих људи и одведоше удно ливаде да копају нужник. Ми остали изађосмо напоље да боље разгледамо гдје смо, а неки остадоше у бараци да чувају ствари.

Логор, у површини од око педесет дуњума, био је ограђен бодљикавом жицом, при дну оплетеном чешће, при врху рјеђе. Висина директа била је отприлике око три-четири метра. На два ћошка према пољу, била је саграђена по једна стражара, висока четири-пет метара. Пред капијом се налазила дугачка стражара са одјељењем за канцеларију и становима за стражу. На поткровљу стражаре била су смјештена два тешка и два лака митраљеза окренута логору. Тако је изгледао логор, кад сам први пут посматрао гдје се налазим, односно, гдје смо затворени.

Још је сунце било високо, кад нас утјераше у бараку. Наста гужва. Свако хоће да изабере за себе боље мјесто, нако нам свима стоје па расположењу јелове даске, јер никаква простирача није било. Многи нису имали ни покриваче, па чак ни кратких капута. Мало нас је зачудило што нас тако рано утјераше у бараку, али нам ускоро би јасно. Долазио је нови транспорт Јевреја.

Тога дана нико се ни не нашали да нас упита: имате ли, људи, шта јести. Међу нама их је било више него половина који нису имали шта јести. Прву ноћ провели смо гунђајући, стењући и уздишући. Мислио сам: ама ово ће се све моћи тријети сад у августу и септембру, али шта ће бити кад ударе јесенске кише у октобру. За нас Србе може се слободно рећи да смо полуобучени. Па и покрај тих мисли, и голе поднице, ипак сам некако заспао, јер сам се могао по вољи испружити, о чему у вагону није могло бити ни говора.

Свануло је. Многи смо се рано пробудили и устумарали се. Вршили би нужду, а нема се гдје. Неки не могу више да издрже, него врше нужду по патосу, на што други псују. Није нам ни лако. Има нас око 450 људи, а кибле ни једне. Ето шта треба ријешити чим се изађе напоље. Молити да нам се да материјал да направимо кибле. У бараци почиње да смрди, а врата се још не отварају. Неки почеше лупати. »Чекај, не лупај!« — чу се одговор. Опет се мало утиша барака, али се нужда поче вршити по патосу увелике. Смрад пеиздржљив. И опет поче лупа, али сад дође стражар и отвори врата. Чим је отворио врата, запахну га смрад, па нам опсова матер и нареди да се одмах очисти барака. Ми појурисмо напоље да вршимо нужду и да удахнемо чистог ваздуха, а како под једном врбом бијаше и бунар, то се и умисмо.

Нас неколицина, враћајући се у бараку, договарасмо се како ћемо у бараци направити ред, јер се не може оставити овакво стање у којем се не зна ни ко пије ни ко плаћа. Неко мора руководити бараком. Ту су нам ишле на руку и саме усташе. Изјурише нас из бараке напоље и упиташе да ли међу нама има покрштених Срба. Нико се не јави, само што двојица рекоше да имају жене католикиње (Бранко Цвијетиновић и Марко Круљић). Њих поставише за заповједнике бараке, а народ навали са питањима шта је са храном. Одговор није задовољно:

— Морате чекати, питање исхране није ријешено.

Ми погледасмо на јеврејски логор и видјесмо да се ложи ватра под трима казанима, а из војничке пољске кухиње да увелике сукља дим. То Јевреји спремају себи до ручак и ручак. Нас неколицина се заинтересовасмо: како су и на који начин они дошли до казана и кухиње, а нарочито до хране. Намјерили смо се на добре људе, инжењера Пајташа и д-ра Рознера. Они нам рекоше да је то њихово, тј. да њих снабдева њихова »Богоштовна општина« из Загреба. Ми им изложисмо тешко стање наших људи, на што нам инжењер Пајташ рече:

— Сачекајте, да видим да ли можемо шта одвојити за вас. — Зајста одвојили су два котла неке чорбе, спремљене

са сланином, саламом и врло мало кромпира. То је нашем свијету добро дошло. За вечеру дадоше нам кеља и кромпира.

Поподне дођоше неки усташки официри, а међу њима и чувени кољач Вјекослав-Макс Лубурић. Из даљине посматрам и видим: није задовољан. Показује руком на ограду, на бараке, на стражаре, а све се обраћа једном цивилу. На концу исувише гласно рече:

— Сутра ћу ја вама спремити Бруну, па ћете видјети како се уређује логор.

Ми се мало повукосмо, а они још нешто загледаше, посједаше у аутомобил, а пратња у камион, и одоше. Ми се размиљесмо по ливади. Једни тријебе уши, други причају, уто и сунце поче залазити. Јавише да ће се дијелити вечера. Они који нису имали ништа, пожурише не би ли што добили. Наш бијељински срез издвојио се и чека ред. Чекајући погледах према мосту на Сави и опазих нешто, што се у нашем крају не може видјети — маглу. Али не маглу као што је код нас. Рекао бих да неко пред собом ваља огромне количине памука, па њима прекрива метар по метар земљишта испред себе. Та ме природна појава заинтересова, а магла напредоваше и приближаваше се све ближе и ближе логорској жици. Ево је већ код стражаре и пређе и у сам логор. Већ се приближује мјесту гдје се дијели вечера. Од једном осуше пуцњи. Паде наредба: »Лези!« и ми полијегасмо. Још двадесет до тридесет метака у маглу, па нам наредише да идемо у бараку. Настаде лом! Усташе вичу и пожурују улазак у бараку. Ми не знамо ко пуца, усташе или устаници. У бараци почесмо питати: зашто се пуца, да није ко побјегао, шта ће бити сутра од нас, итд. Ту ноћ проведосмо у грозничавом стању.

Већ у прве сунчане зраке било нас је више од половине на ногама. Нико се не усуђује да лупа на врата да нам отворе, да бисмо ишли у нужник. Опет поче вршење нужде по патосу. Смрад се поче ширити по бараци, али ипак нико не лупа; нема чак ни гунђања као првог јутра.

Сунце је већ добро отскочило, кад зачусмо хуку мотора, који се устави пред логором и мало затим узвике:

»Живио, живио Бруно!« Би ми јасно да је дошао тај Бруно, за кога Лубурић рече јуче да ће га послати. Мало затим отворише нашу бараку и ми појурисмо нужнику. Послије једног часа скупише нас све и сврсташе према срезовима. Заповједник страже донесе нам хартије и нареди да се попише логор. Јави се десетак људи и поче пописивање.

Можда је била једна трећина пописана, кад се пред логорским вратима оставише ауто и камион. У њима неки официри и пратња. Командир им нешто рапортира и они уђоше у логор. Видјевши нас, приђоше нам, и упиташе шта радимо. Командир рече:

— Пописују Србе.

— Има ли вас овдје из зворничког среза?

— Има, — чу се одговор. Наредише им те се издвоји једна група од око сто људи са Марком Машићем, бившим народним послаником Земљорадничке странке, на челу.

Послије завршеног пописивања почеше прозивати срез по срез. По прозивци, наводно, установише да су побјегла тројица, два из рогатичког а један из мостарског среза. Рекоше нам да су сва три убијена на обали Саве. Дадоше нам вољно, а Зворничанима наредише да сједну, али да се не разилазе. Ми Бијељинци, били смо забринути за њихову судбину, и било нам је веома мило, кад су им касније одобрили да се с нама помијешају. Поподне нам наредише да у спискове допишемо име оца, мајке и жене. И то учинисмо. Замолисмо командира страже и он нам даде даске да направимо кибле.

Мучила нас је глад, јер тог дана нисмо добили ништа за јело. Наши су се разишли по јеврејској бараци, молећи хране. По уласку у бараку, тражили смо од наших заповједника бараке да сутра захтјевају храну, јер ево већ три дана како не добивамо ништа.

Освануло је јутро. Нас Србе опет постројише у редове. Мало затим остави се ауто пред логорском капијом, и из њега изађе Лубурић, један официр и један усташа са машинком. Пошто прими рапорт од командира страже, уђе

у логор. Иза логорске капије дочека га Бруно. Руковаше се и дођоше заједно до нас.

— Срби, — рекао је Лубурић, — сви који се бавите земљорадњом, издвојите се, па ћу вас смјестити по селима да радите. Немојте да се међу вас увуку они који нису земљорадници. — Наста гужва. Једни пролазе тамо, други овамо, док се не раздијелисмо у двије групе, које бијаху скоро подједнаке. Од земљорадничке групе одвојише отприлике око двјеста, па их, двојицу по двојицу, изведоше из логора. Осталим рече да ће ићи сутра, и нареди да им се напишу имена. Чудна работа.

Кад погледасмо на оне који су изашли из логора, опазисмо да их вежу жицом два по два. Једном лијеву, другом десну руку.

По њиховом одласку одредише једну групу да преграђује логор на два дијела, а другу групу, да удари још два реда дирека око логора. Сутрадан оде и друга група од двјеста људи.

Бруно почиње организацију логора. Нема ни хране ни хљеба. Јевреји нам обећаше један казан и нешто кеља и кромпира, али шта је то на четиристотине педесет људи. Људи се разишли по логору, беру дивље зеље и киселицу, па варе и тим утољују глад. Код Јевреја је стање другачије. Отворише и своју кантину. Почесмо им завидјети. Ми навалисмо на наше заповједнике, да траже за нас кухињу и хљеб и да нам се дозволи да и ми можемо купити воћа и поврћа.

Командир наше страже, бивши поднаредник југословенске војске, обећа да ће јавити »бојнику«, али да он не може ништа учинити мимо команде. Није дуго потрајало кад пред логорска врата стиже ауто и из њега изађе један официр и два пратиоца са машинкама. Командир га о нечем извијести и пођоше на логорска врата. Код врата га дочека Бруно. Официр га и не погледа, него се упути у нашу бараку. Пратња и Бруно за њим. Нас неколицина: Емилијан Стан-

ковић, Милош Војаковић, инж. Обрадовић и ја, нисмо били сигурни у наше заповједнике, него пођосмо и ми за њима.

Тај официр био је »бојник«. У бараци он се обрати Бруну, и упита га да ли је он Жидов. Кад му овај потврди, он га истјера из бараке, а онда се окрену нама: »Зашто вам је барака нечиста и зашто смрди?« Ми му одговорисмо да немамо чиме да чистимо ни себе ни бараку, да немамо ногаца, али би се ипак нешто могло скупити да купимо метлу, сапуна, бритву и машину за шишање. Замолисмо га да нам дозволи да направимо још двије кибле.

Говорили смо и за храну. Хљеба нисмо добили откако смо у логору. Питао је за то командира и он му је то потврдио. Наредио је пратиоцу да нам одмах изда по $\frac{1}{4}$ хљеба, да нам стави на располагање једну војничку кухињу, а кад нам доведе хлеб, да нам узме сакупљени новац и набави метле и остало. И заиста око подне довукоше пуна кола хљеба и за кола привезану нову војничку пољску кухињу бивше југословенске војске. Обрадовали смо се и једном и другом. Хиљаду динара, колико смо скупили, предали смо Ивици (тако се звао усташа, бојников пратилац) који нам је сутрадан донио: метле, сапуна, двије бритве, каиш, машину за шишање, аспирина, кинина, мало шећера и дувана. То поподне два берберина нису до мрака прекидали рад, док су нас мало уљудили.

Кухињу смо поставили крај јеврејске. Нашли смо мајсторе и за два дана она је била покривена, па се тако нисмо бојали кише. Јевреји су нам давали поврћа и соли, али масноћа и брашна нису. Ми смо се и с тим задовољили, јер је боље ништа него ништа. Било је крајње вријеме да кухиња проради, па ма кување било и на самој води. Ми смо имали половину људи који су од доласка у логор живјели од милости других — и од логорске траве. Ти су људи, махом, опљачкани од усташа, а било их је и таквих, који су дотјерани са улице у затвор са неколико динара у џепу. Такав један био је и Перо Злокас, тежак из неког села између Сиска и Петриње. Његово име биљежим, јер је он први Србин — заточеник, који је умро у Јасеновцу — шуми. Сиромаш Перо. Са њим се и природа немилосрдно нашалила.

Мален, грбав, дуга неправилна лица, разроких очију и кривих ногу. Мастан шеширић покривао је Перину четвртасту главу обраслу косом, ни смеђом ни плавом.

Касније ми је причао Стево Симић из Цепелиша да су Перу, тако неизгледног, устаници слали једном у Петриње, а други пут у Сисак, да осмотри стање и да то пренесе у село устаницима. Таквом једном приликом, пао је у руке усташама и стрпан у логор.

Једном, предвече, дође Лубурић у пратњи поручника Раке. Одмах га опколише Јевреји, па му нешто тумаче и са њим расправљају. Мени приђе инжењер Обрадовић из Бјеловара, па рече да би добро било да га и ми замолимо за хљеб и одјећу. Ја пристадох. Док је Лубурић разговарао са Јеврејима, поручник Рако је стајао пострани. Ја му приђем и замолим га да ме пријави »команданту«, како сам титулисао Лубурића. Упитао је: »Зашто?« — »Да га замолим да и за нас Србе буде храна уреднија и да добивамо макар проје«. Отишао је и рекао Лубурићу, овај се окренуо и климнуо главом. Обрадовић и ја чекали смо да нас позове. Међутим, неколико Јевреја га је опколило, па никад да престану. У један-два маха чули смо: »Добро, добро, по заслужи«. Већ смо мислили, да од нашег разговора неће бити ништа, кад нам поручник ману руком и ми се упутисмо ка Лубурићу.

— Шта желите? — упита нас Лубурић.

— Господине заповједниче, молимо вас да се и нама Србима дозволи да од куће добивамо храну и да нам се пошаљу одијела. Сви смо се заушљивили, а храна је врло слаба. Хљеба смо добили само једном ове недјеље.

— Нека им се да храна и хљеб од јеврејског, — рече он поручнику, а онда се нама окрену па рече:

— Врага ће вам топло одијело. Док још ово неколико одметника похватамо, ићи ћете кућама да ће се за вама прашина вијати. — Ми смо слегнули раменима, а њих су двојица отишла.

Приђоше нам наши и ми им поновисмо шта нам је Лубурић рекао. Мало затим приђе ми један висок човјек са шумарским шеширом на глави, па ме упита:

— Шта вам је рекао Лубурић? — Рекох му мало љутито:

— Од вас Јевреја није ми могло допасти да му изнесем стање Срба.

— Извините, господине, — одговори он, — ја сам Хрват. Нас има педесет у јеврејској бараци. — Тај човјек се је звао, уколико ме памћење није издало, Јанковић.

Сутрадан рано дошао нам је командир страже и упитао нас каквих мајстора има међу нама. Јавише се тесари, зидари, бравари, бербери, кројачи, колари и др. Рекао нам је:

— Овај логор је радни, па ћете радити, а сад треба прво да се оспособи алат. — Одмах је издвојио коларе, тесаре коваче и браваре. Они су склапали колица (тачке) и оштрили ашове.

Око десет часова дошао је Лубурић у логор. Све Србе позвао је »у наступ«. Том приликом нам је рекао:

— Срби, ја сам одвојио од вас земљораднике и распоредио их по селима. Знам да међу вама има још много земљорадника, али нека их, биће ми потребни и овдје. Логор нисам казнио због негдашњег бјекства. Мјесто вас казнили смо оне у Загребу, али вам велим, ако се бјекство понови, ја ћу вас овдје на лицу мјеста стријељати — двадесет, педесет, стотину, колико ми буде воља. Ми смо Хрвати радили за вас Србе двадесет година, може сваки Србин радити за »Независну« шест недјеља. Ја вам дајем часну усташку ријеч да ће сви Срби од шеснаест до педесет година проћи кроз овај логор, да се науче радити. Изграђиваћемо насип. Јесте ли схватили?

— Јесмо, — чу се одговор.

Видјевши да ће се радити земљани радови, ја дигох руку. Упита ме шта желим. Ја му покажем увјерење да сам боловао од туберкулозе и да нисам способан за тешке радове. Одговорио ми је да неће ићи сви на насип. Неки ће

чистити бараку, двориште и сл., о чему ће се старати заповједник бараке. Одмах затим нареди командиру страже да се ујутру изврши организација службе у српском дијелу логора. Опет смо молили за храну, нарочито хљеб. Обећа нам, али додаде:

— Док не будем видио рад, нећу побољшати храну. Нисам вас овдје довео да вас гојим. — Ми смо оборили главе.

Лубурић је са Раком отишао у јеврејски дио логора. Ми се разиђосмо, коментаришући његове ријечи. Највише нас је узнемирило оно стријељање у Загребу, због бјекства из Јасеновца. Значи, нешто као колективна одговорност! Не ваља, али шта да се ради кад овако глупо западосмо у логор, бар ми и Зворничани.

Некако пред подне, једног дана септембра мјесеца, одведоше инж. Обрадовића. Красан младић. Изгледа да га је задесила судбина многих. У Бјеловару се био са родбином смјестио у воз, али пред сами полазак воза за Србију, њега су извели, а родитеље пустили.

Почетком септембра, дође нова група Јевреја и Срба. Међу Србима познадосмо приличан број пријатеља из Госпића. По састанку, причали су нам да су били у Јастребарском на имању грофа — чини ми се — Ердедија. Међу њима био је и наш земљак д-р Перо Тодоровић. Њему смо се обрадовали, јер ћемо, ето, и ми Срби имати свог љекара.

Доласком нових заточеника погорша се исхрана. Немамо довољно суђа, а и храна поста жиђа. Хљеб од шездесет дкг — на осам људи! Нигдје више ни дивљег зеља ни киселице; све то Срби поједоше. Око јеврејског буњишта и нужника јатме се људи за љуске од кромпира и за лишће, напола труло, од купуса и кеља. Ми који још имамо нешто новаца, прекако се помогнемо, али нам половином септембра одузеше и тај новац, те онда наступи и за нас очајно стање. У том шкрипцу брзо поче и рад. Српску кухињу и магазин потпуно издвојише и храна се знатно побољша. Само хљеба још увијек мало, али је зато храна гушћа. Добисмо и један казан више. Али сад се појави друга невоља. Људи изглад-

њели, а на рад се гони немилосрдно. — За такав рад потребно је више хљеба и масти, а тога нема, и људи почеше падати од умора. Због тога се почеше крити да не би ишли на рад. Љекар има пуне руке посла. Редари још више. Ако остане много људи у логору — не ваља, ако на послу падне од умора — опет не ваља.

У бараци имамо неколико болесника којима сва наша пажња и нега не помаже. За њих се заинтересова командир страже и обећа, да ће их упутити у болницу. И заиста, дан два касније, некако око двадесетог септембра око седам сати увече, дође ауто и одвезе Милоша Војаковића, Вају Василића, Тодора Кашиковића, Душу Стокановића и једног старца — имена му не знам. Уз њих позваше Љубу Јовановића трговца из Бијељине. Љубо се много уплашио, и, кад сам му додавао капут, рече ми:

— Не ваља, чика Драго.

— Зашто? — упитам.

— Чућеш — рече ми он на брзину, и отрча на врата, јер су га поновно викали.

Час касније хука мотора најави одлазак наших другова. Напољу је мјесечина. У бараци понеко добаци по коју ријеч. Одјекну пуцањ и разговијетно се чу:

— Јао, моја мајко! — Чу се и други пуцањ, а онда наста тишина. И у бараци завлада тајац. Кога ли убише, упитам сам себе. Ни помислити нисам могао да је Љубо убијен, јер сам држао да је и он отишао у ауто.

Ујутро дође у логор поручник Рако и зовну Слободана. Нешто му говори. Слободан климну главом и дође међу нас. Позва нас »у наступ« и рече:

— Синоћ је убијен Љубо Јовановић, јер је покушао да бјежи испред стражара. Скреће вам се пажња да, ако вас буду спроводили, идете мирно, иначе ћете проћи као и Љубо. Сва је срећа што се случај десио изван логора, иначе би нас стотина платила главом — заврши Слободан.

Пошто је свршен званични »наступ«, Слободан нам исприча зашто је Љубо синоћ позван на саслушање. Наиме, он је писао кући једну карту. Ту карту је цензура предала управи логора. Његовим саслушањем управа је хтјела да сазна како је карта дошла до поште. Љубо је наслућивао о чему се ради, па је покушао да бјежи и тако, сиромах, настрадао.

Недјеља. Био је мјесец септембар — не могу да се сјетим датума. Улази у логор један њемачки официр из Баната. Добро говори српски. Прозвао је око педесет лица, међу њима владике Зимоњића и Трлајића, проту Божића, Бесаровића и друге, али њих није било међу нама. Једног јединог је нашао — Никифора Васиљевића из Тузле. Није ништа пред нама рекао зашто га тражи. Нама рече да слушамо и радимо, па ћемо ићи ускоро кућама.

За неколико дана Васиљевић је отишао из логора. Молили смо га да се постара за нас, јер смо мислили да иде у Тузлу. Међутим, он је пребачен у Београд. У Тузлу му нису дали.

Кроз логор се поче проносити вијест да ће све занатлије ићи у радионице у Јасеновац-село. Почеше се правити разне комбинације. Заиста једно јутро дође Лубурић и позва све Јевреје »у наступ«. Ми се у бараци ућутасмо, да чујемо шта ће им говорити. Лубурић им рече:

— Ви Јевреји, знате шта вас чека. Вама опстанка у Европи нема. Селићете се сви у Палестину. То сте и заслужили. Ви помажете комунисте, ви помажете устанике, ви саботирате, а ми ћемо вас зато таманити. Истина, за оне који буду своје мишљење и држање промијенили, наша ће држава, као »независна«, донијети посебан закон. Заслужни Јевреји ће остати у Хрватској. Позивам вас да сви који имате занате, а Бруно ће рећи који су занати потребни, узмете своје ствари и пођете са Бруном, да оснујемо радни логор. Јесте ли схватили?

— Јесмо! — чу се одговор.

Ми у бараци се погледасмо. Душан Вајић рече: »О нама ни ријечи«. По одласку Лубурићевом, настаде трка по јеврејском логору, а с њима одоше и многи наши мајстори и квалификовани радници.

Некако, концем септембра, побјегоше заточеници Љубо Поповић из Тузле и Бранко Мраковић из Травника. Они су као мајстори ишли у шуму да сијеку штапове за маљеве којима се набија насип. Пратио их је један усташа. Њих двојица, оба млади и снажни људи, отму од усташе пушку, изваде из ње затварач и, кад је он хтио да виче, Бранко га удари сјекирицом у лијеву јагодицу и тако га онесвијести, а они побјегну. То ми је касније испричао Љубо у Београду.

Кад се усташа освијестио, кренуо је онако крвав стражари. Пред стражаром је почео викати: »У помоћ!« — на што је истрчала сва стража, па кад су га видјели крвава, питали су га ко га је ударио. Једни су га повели стражари, а други почели немилосрдно тући наше другове који су радили изван жице.

Није прошло ни пола часа од догађаја, а пред логором се устави пун камион усташа и један мали ауто. Сви уђоше у логор и наредише Слободану Мићићу да сви Срби изађу »у наступ«. Нико не смије остати у бараци, јер, кога они нађу, стријељаће га. Сви смо изашли, само јависмо за Ракића, кога су усташе малоприје премлатиле да лежи у не-свијести. »Изнесите и њега напоље!« — нареди Љубо Милош, управитељ логора.

Пошто нас постројише, поставише пред нас три митраљеза. Закључисмо да је с нама готово. Говзваше Бруну и рекоше му да доведе неколико Јевреја да нас попишу. То нам још више утврди мисао да ће нас стријељати. Јевреји почеше попис. Било нас је око стопедесет. Док су они писали, Љубо, Рако, Јожо и остали грдили су нас и псовали, сваки за свој рачун. Ја сам само ослушкивао хоће ли моторцикл инж. Беретина захуктати. Онда смо ми редари обрали бостан, јер, није шала, стотину педесет људи није отишло на посао него лежи у логору. Заиста нас та чаша не

мимоиђе. Још попис није био готов, а Беретин упаде у логор као фурија. Погледа по нама, па се раздера као луд:

— Слободане, гдје су редари? Напоље с њима, мајку им њихову! — Љубо му нешто рече, он одговори:

— Добро, добро! — Пошто је попис био готов, Љубо нам одржа кратак говор, набројивши све изразе »питомог усташког рјечника«. Затим нареди да идемо у бараку сви трком осим редара. Нас десет редара остадосмо на мјесту као скамењени — тим прије што не знамо ко ће нам судити: Љубо или Беретин?

Кад Љубо нареди да се склоне митраљеци нама свану. Али зато се Беретин упути нама и, извадивши револвер, упита:

— Јесте ли ви редари?

— Јесмо, — одговорих ја.

— А, мајку вам вашу, откуд оволики људи данас у логору? Јели то завјера? — Видећи да би ћутање нанијело веће зло него правдање, ја иступих, па почех маслати што ми је на ум пало. О некој завјери не може бити ни говора, јер су чин извршили људи изван жице. Оволики број је људи зато, што је сам господин инжењер наредио, да се болесни људи не гоне на рад. Они сви имају поштеду и цедуље од лекара, изузев редара кухиње и радника у логору. Он упита:

— Је ли то тачно? — Одговорих: »Јесте, а ако не вјерујете, питајте доктора.« — Он позва доктора, Док је доктор прилазио, мене су неки трици подилазили, бојао сам се да се доктор неће сјетити о чему се ради. Ставши пред Беретина, доктор Тодоровић рече:

— Изволите, господине инжењеру!

— Је ли, докторе, дајеш ли ти поштеду радницима?

— По вашем наређењу дајем — један, два, а највише три дана.

— Са цедуљама или без? — упита Беретин.

— Са цедуљама, — одговори доктор.

— Добро, — рече Беретин — кога ја нађем у кругу без цедуље тешко њему. — Ми одахнусмо, али замало.

Чим Љубо и пратња, а за њима и инжењер, одоше, упаде стража и све нас трком истјера из бараке, псујући и грдећи,

па нас онда опет натјера трком у бараку. То су поновили неколико пута, а сунце никако да се макне и зађе за шуму. Само да мало дахнемо душом. Док се зачу пјесма. То се радници враћају са насипа. Они не знају шта се је код нас догодило. Нас опет истјераше из бараке и одвојише потпуно у страну. Поставише редаре да се нико од нас не помијеша са радницима са насипа. Кад су радницима издали вечеру, рекоше и нама да приђемо. Сви смо примили по пола порције. То нам је била као прва казна. Одмах по вечери наредише да се уђе у бараку. Неколицина се задржа у нужнику. Мене послаше да их пожурим. Ја отрчах и рекох им:

— Пожурите, људи, ено их пред бараком.

Сви пожурише, само је један стари Личагин ишао лагано.

— Пожури, стари, могу нас ударити, — рекох му.
»Могу, ја, кад су полудјели«.

Заиста, пред нама ударише Спасоја Мандрану, да му пуче капут на леђима. Кад то видје стари, он покаса, а ја за њим. Али, видјевши да и старога оборише ударцем кундака, ја стадох и рапортирах да у нужнику нема више никога.

— Пролази! — рече усташа.

— Смијем ли подићи старца, — упитах.

— Дужи га мајку му његову.

Ја се нагех, а већ двојица другова из бараке дођоше ми у помоћ, те старца унесосмо у бараку.

Те ноћи су нам три пута лупали по бараци, питајући нас хоћемо ли да убијамо усташе и томе слично.

Ујутро нас рано истјераше из бараке. Нас стопедесет, који смо се јуче затекли у логору, одвојише и не дадоше нам посао. Од радника не хтједе нико да остане, иако их је било болесних и неспособних за рад. Тога дана су нас неколико пута изгонили и угонили у бараку. Тако је стање трајало три дана. Четвртог дана истјераше нас све — мислим и нас стопедесет и раднике са насипа — и постројише у два реда. Донесоше један сто и неколико столица. Прозваше: д-ра Перу Тодоровића љекара из Травника, иначе родом из Бијељине, Ристу Наранчића опанчара из Би-

јељине, Владу Берића трговца из Сл. Брода, Данила Грковића пензионера из Мостара, Корнелија Лазића из Високог, Мишу Танацковића из Високог, Душана Челика пензионера из Сарајева, браћу Николу и Ђорђа Пикуле из Сарајева, Бошка Косановића из Високог, Душана Беланчића полициског писара из Високог, Јована Сабљића трговца из Суње, Слободана Мариновића, Ђорђа Ђермановића, Стеву Божића из Сл. Брода, те Марковића школског надзорника из Власенице. Осталих се не могу сјетити, али знам да их је било двадесет шест.

Њих одмах одвојише у један крај логора. Нама наредише, да не смијемо прилазити логорској огради на пет метара. Пошто нам изручише на главу много »усташких благослова« наредише да се иде на рад. Све се трком сврста у десетине. Остадоше само кувари и нас неколицина. Слободан викну редаре, кромпираше и водаре, да се врате на свој посао. Није им се остајало у логору.

По одласку радника, на нашој се страни појавише Јевреји, носећи диреке и бодљикаву жицу у правцу нашег нужника. Ми смо их од бараке посматрали како размјеравају земљиште и ударају диреке у три реда. Зачуди нас кад видјесмо да диреци нису виши од стопедесет цм. Питали смо се: каква ли је то сад новина и изум усташки? Пошто затегоше бодљикаву жицу око дирека, почеше је затезати и одозго преко дирека.

— Зашто ли праве тај кавез, — упита неко.

— За људе не може бити. У њему се не може човјек ни усправити! — одговори други.

Тај кавез ипак је био намијењен људима, оним нашим одвојеним друговима. Заиста, кад радници Јевреји јавише заповједнику страже да је готово, он нареди њима, двадесетшесторици да уђу унутра. Следило ми се око срца; а како ли је њима било?

У тој »жици«, тако ми назвасмо кавез, провели су два дана и двије ноћи. Трећу ноћ, одобри им командир да преноће под шупом. Помислио сам: хоће да их ликвидирају, јер откуд самилост у усташком срцу. Многи се од нас био забринуо за њихову судбину, која нимало није била ружи-

часта. Још кад дође камион пун усташа, закључисмо да су наше сумње оправдане. Око 22 часа поче страховита пуцњава. Ми се сви избудисмо. Зауостављајући дах ослушкивао сам хоће ли се чути јауци. На срећу, нису се чули. По престанку пуцњаве, зачу се обијестан глас усташа:

— Вуна, Србо!

Одмах затим, познадох глас полулудог школског надзорника који рече:

— Е, кад сте нас препали, дајте нам цигарета. — Ја сам се тек сад уплашио за другове, али пошто чух смијех и псовку, затим гужву и хук камиона, видјех да су усташе само застрашивале и њих и нас.

Ујутру нам д-р Перо рече да су усташе заиста бациле шаку цигарета у шупу. Али је замолио Слободана, да моли командира страже да одвоји Марковића, јер, вели, можемо због њега погубити главе.

Чини ми се седмог дана по оном бјекству, дође десетак усташа са Љубом и Раком предвече у логор. Одмах се упутише »жици«. Видим како усташе отварају пролаз и, заиста, један по један, изађоше сви напоље. Онако у групи пођоше према нама. Не знам шта да мислим? Пустише ли их, шта ли? Кад су стигли пред бараку, усташе застадоше, а они се журно упутише у бараку. Једва сам чекао да уђе неко од њих, да га упитам шта се дешава. Јово Сабљић, чим је ушао, рече ми:

— Помози ми да спакујем ствари; идемо даље.

— Куда?

— Не знам, нису нам рекли.

Ја му помогох, те он зачас упакова капут и ћебе и сиђе доље. На брзину се поздрависмо, јер већ почеше викати усташе да се пожуре. Са стварима их изведоше из логора пред стражару. Ми смо их пратили погледом. Пред стражаром их почеше везати жицом и зачас се чуше јауци. Звјерски су их тукли. Ми се одмах склонисмо, ко је гдје стигао. Овај поступак усташа разби нам наду да их воде на саслушање, како смо то ми мислили. Наша се сумња потврдила, кад су се десетак минута касније зачули пуцњи.

Па, и покрај свега тога, нисмо никад тачно сазнали да ли су побијени у шуми, или на обали Саве.

Послије њихова одласка стега је постали јача. Стража се код Срба знатно појачала и чешће су долазили људи са рада премлаћивани. Смртност се појача. Личани, отпорни у свом крају, сад изгладњели и премлаћивани, почеше листом умирати.

Онај стари, што га усташа онако крвнички удари, умрије за неколико дана. Његов кожух што нам остаде, поста кобан. Дадосмо га једном младићу Личанину. Имена му не знам. Знам толико да је био јединац у родитеља. Кожуху се много обрадовао, јер на себи није имао ништа друго до ли грубу личку кошуљу. На раду га неки чаркари окупе, па га немилосрдно истуку. Сутрадан није могао на рад. Ми га изведосмо мало пред бараку да сједи, али њему позли. Позвасмо Пају Геренчевића, студента медицине који је вршио дужност лекара, те му даде инјекцију. Изгледа, да му је инјекција повратила снагу, па вели Паји:

— Не дајте ме, браћо, једини сам. — Сутрадан је умро.

На упорно наваљивање, Слободан је дао кожух једном Русу избјеглици. Ни он га није дуго носио. И њега премлатише усташе код стражаре. Слободан више није дао ником кожуха, иако је било много муштерија, него га је исјекао и раздијелио радницима да га стављају под главу, говорећи да је — »баксуз кожух«.

Хљеба још увијек нема ни довољно ни редовно. О одласку кући, нема ни говора, иако се вријеме према усташком обећању примиче.

Сваку ноћ чује се потмула тутњава.

Дође нам нова група заточеника из Сл. Брода и Нове Градишке. Не сјећам се колико их је било. Чини ми се дванаест до петнаест. Они су били затворени у јасеновачкој православној цркви, па их због бјекства оне двојице пребацише нама у шуму. По њиховом причању њима је у Сл. Броду судио »пријеки суд«, па су допраћени овдје на из-

државане казне. Некима је казна била на измаку. Колико се сјећам, једини је остао жив Вујо Жегарац, који је с нама пребачен у Београд.

Убрзо за њима стиже нам нови транспорт. — Цигани са колима и породицама. Наравно, и њих смјестише у наш дио логора. Наста свађа и галама, а кад је дошао Лубурић, онда је било свега. Он их је псовао, тврдећи да шаљу устаницима у шуму извјештаје и робу, а они су се клели да су добри Хрвати и да никакве устанике не познају. Некако им успје те их, сутрадан поподне, пустише из логора. То јутро, Душо Стокановић и ја, сједимо пред баракком, а тројица усташа уђоше у логор и одоше циганским шатрама. Мало затим чу се свирка. Душо рече:

— Зажељели се људи музике. — Цигани нешто отпјеваше и отсвираше. Један усташа им нареди да му отсвирају неки шлагер. Цигани распалише:

— Што 'во нема, што 'во нема од Дрине ведрине....

Душо и ја устадосмо, па одосмо за бараку да испричамо нашим о »шлагеру«.

По одласку Цигана, једног предвечерја, дође нови транспорт. Све сељаци из бијељинског среза, њих око седамдесет. Једва смо чекали да се заврши процедура претреса, па да их питамо шта има у нашем крају. Нису нам богзна шта испричали, изузев то да је Мачва страшно настрадала и да су се Муратбег, Крезин, Месић и др. много осилили. Села, која нису на главним цестама, боље пролазе. У најстрожијем повјерењу, рече нам кнез села Обријежа да се по селима виђају неки ђаци. Било нам је јасно, да се то односи на комунистичку омладину.

Јесен се ближи. Лист на шуми почиње да жути. Ми довршавамо дионицу на великом насипу. Инжењер Беретин обећава да ће село заклати вола. Биће меса до миле воље.

Долазе нам »министри« Лорковић и Кватерник-млађи. Задовољни су, јер »Власи« добро раде. Снимају нас. Бранко Цвијетиновић каже Лорковићу да је срез бијељински прошлих избора дао за опозицију петхиљада петсто гласова. Лорковић се смије и каже:

— Али није за усташе!

Ипак обећа да ће Срби ићи кућама, док се ријеше нека питања.

Тих дана дотјераше једну групу заточеника из Загреба. Међу њима и д-р Ото Гавранчић. Њега су страховито мучили. По цијели дан је радио на малом насипу, а ноћ је проводио у »жици«. Једног дана су га »чаркари« напросто премлатили.

Киша сваки дан. Земљани радови не могу да се изводе. Беретин се каприцирао и вели:

— Србе ни бог неће пустити из логора док не заврше мали насип.

Радило се ипак. Људи су ишли на рад полумртви, голи и боси, али је рад слабо напредовао, а усташе, млади чаркари, побјеснили.

Шикане се појачаше, а убиства учесташе. Мало који дан прође да по некога не убију, а о тучи да и не пишем. Једне вечери донесоше Бошка Попару, премлаћена. То је први пут да усташе туку и надзорнике рада. Одмах потражисмо црног лука па му стависмо на леђа и крста. Кад је мало дошао к себи, упитасмо га зашто су га тукли. Испричао нам је слиједеће: »Данас су у моју педесетину дотјерали много нових заточеника Јевреја. Међу њима сам познао лекара Јевреја (рече нам и име, али сам га заборавио), који је лијечио у Сарајеву моју родбину, гдје иде са лопатом. Сажалило ми се. Гдје ће он лекар радити овакве послове. Позовем га себи и одредим му мјесто у близини мене. Али, на несрећу и моју и његову, ударише

неки чаркари пријеким путем иза нас, па спазише како лекар слабо ради, а ја још слабије вичем. Приђоше мени и упиташе: »Шта си?« — Ја рекох да сам педесетар. — »Знаш ли тући?« — »Знам«, — одговорих. — »Дедер удари ономе двадесет и пет кад онако млитаво ради«. — Ја се запрепастих. Знам шта би било да сам се мало затегао, зато покочих и викнух строго: »Хеј, дођи овамо!« Лекар приђе и видје, да се спрема зло. Ја му рекох да се сагне, што он и учини. Ударим га неколико пута преко зимског капута. Кад један чаркар дрекну: »Зар се тако туче, мајку ти твоју!« Учас се нађе крај мене, па ми рече да се сагнем. Ја се сагох. Он ми удари десет до петнаест батина, па рече: »Овако се удара«. Онда се окрену лекару, задиже му капут, па га поче немилосрдно ударати. Већ послије неколико удараца оборио га је у блато. Други чаркар нареди мени да се поново сагнем, да ме казни што нисам знао ударати. Од убиства ме спасе Бранко,« — заврши Бошко.

На раду убијање, а у бараци се смртност даномице повећава од преморености, једноличне и недовољне исхране, и од логорског живота.

Обијест, коју задњих дана почеше проводити усташе над радницима, појача смртност скоро сто по сто. Та нова обијест било је купање по јарцима. Наиме, кад се радници враћаху са рада морају, по наредби усташа, све јарке да прегазе. У бараци се немају у што да пресвуку, нити могу да се осуше, него онако мокри лијезу и мокри устају. Патње се сваки дан повећавају. Вода надлази на Лоњско Поље, а о одласку из логора нема ни говора. Око половине октобра дође нам једна група Сремаца, из околине Сремских Карловаца, и једна група наших Бијељинаца: Станко Карнаш, Јосип Коукал, Хасан Грапчановић, Бранко Марковић, Васо Мијојлић, Милан Томић, мали Лукић, Вујадин Шојић и остали. Они нам донесоше вијести по којима се могло закључити да о одласку кућама нема ништа. Али је немогуће ни у садашњем логору остати. Вода даномице надлази. Већ је поплавила доњи дио логора, гдје су нужници. Изметине пливају по води. Бездушни Беретин гони непрестано на рад. Мали насип мора бити готов, па ма сви Срби

и Јевреји поцркали. Прилив нових заточеника Јевреја мало олакша старим заточеницима рад и пожури завршетак малог насипа, али зато учесташе самоубиства Јевреја скоком под воз.

Вода упорно надолази и пријети да останемо без воде за пиће и за кување ионако јадне логорске хране. Киша непрестано пада. Никаква добра за заточенике.

На рад нас више не гоне, јер се, и покрај све жеље и окрутности Беретинове, не може радити. Једино што гробари не прекидају свој посао. Мртве копамо у шуми, на једној узвишици. Њих даномице има све више и више. И зар је чудо. Три мјесеца логорског живота, па ни једног дана сит. Прљавштина и вашке додијаше. Мјесец дана како на нама није сува одјећа ни обућа. Поступак усташа прешао је сваку мјеру окрутности.

Вода је већ опколила бараку и продрла на пут. Кола са храном не могу доћи у логор него се по храну мора ићи на главну цесту. Стање сваки дан очајније. Из бараке се може само преко платице. Нужду, и велику и малу, вршимо са врата.

Сава са својим притокама поплавила је Лоњско Поље, те из воде стрче само дирекци са бодљикавом жицом, којом су ограђени логор, усташке стражаре око логора и бараке у логору. Докле око допире види се мутна, прљава вода, по којој плива по која сува грана и изметине логораша. У баракама, у групама, сћућурени заточеници — робље нацифашизма — разговарају и претресају шта ће даље бити.

О неким радовима на насипу нема ни говора. Из барака се може само у воду која досиже до кољена. Воде за пиће нема, иако је око нас свуда вода, јер је загађена. Хране нема. Умрли се не могу сахрањивати, а сваки дан их је по неколико. За гробаре зло. Ето, јучерашња сахрана Владе Ковачевића, школског надзорника из Високог, донијела је Аркадију и Бати, батина и батина — ако се кундаци могу назвати батинама. Пошто се из бараке могло ићи само преко платице, то један узме Владу за ноге, а други за ра-

мена. Како им је обућа била мокра, а даска клизава то се од њих двојице један оклизне у воду и, разумљиво, Владином леш измакне из руке и бућне у воду. Усташа, који је требао да их прати у шуму да леш сахране, ваљда још неогрезао у злочину, »смилује се« на мртвог Владу, а ову двојицу, што нису одржали леш, жестоко измлати.

Сиромах Владо. Цијело љето није изашао на рад изван жице. Мајао се око кухиње и сад настрада. Једно јутро поранио да врши нужду и, кад се враћао у бараку, усташе га потјерају на рад. Разумљиво, стари човјек, уз то изгладнио, није могао радити и усташе га премлате, те за неколико дана умрије.

Све црњи дани се примичу, да још више загорче ионако горак живот заточеника.

— Позор! — викну неко с врата, јер у бараку уђе заповједник страже, водник Прпић. Мало комешање. Затим тајац.

— Срби, — чу се глас заповједника, — дошао сам да вам јавим, да ће се логор селити. Они који се осјећају способним за рад, ићи ће у радни логор на Бачића циглану. Тамо ће добивати редовно доручак, ручак и вечеру, али ће морати радити. Они који нису способни за рад, ићи ће у нерадни логор Крапје и добиваће само ручак и вечеру, јер није ни право да добивају сва три оброка кад не раде. Логор ће се селити сутра. Први иду неспособни, затим способни. Добро промислите до сутра, па кад кренете да не буде гурњаве. Јесте ли схватили? — »Схватили смо,« чу се одговор логораша.

Заповједник напусти бараку, која затим забруја као узнемирена кошница. Испочетка тише, а касније све јаче и јаче, поче жагор по бараци. Питање — »шта да се ради«, чује се на сваком кораку. Сви смо ошамућени том одлуком управе логора. Цијело љето су нам давали »часну усташку ријеч«, обећавали да ће нас пустити кућама, а сад — радни и нерадни логор! Савјетовању и разговору није било краја.

Напољу вјетар дува и почиње киша. Неко рече: »До ујутру биће снијега«. — Ућуткали смо га, али он се није преварио, јер је ујутру заиста осванула сусњежица. Дубоко у ноћ чуло се шапутање и тешки уздаси.

Освануо је тринаести новембар. Вјетар, киша и снијег, удружили су се да испрате заточенике из Лоњског Поља. Испраћају их гладне, голе, босе и исцрпљене. Лоња, Струг и Сава, грозно им се свете што су љетос улагали своју снагу у изградњу насипа, да би зауздали њихову набујалу снагу. Онако измождене запљускују их од барака до цесте Јасеновац—Брод, јер су тај цијели крај преплавиле. Вријеме је тако да се не познаје које је доба. О доручку или ручку нема ни говора. На сваком кораку сусрећеш погледе људи пуних апатије и чујеш оно типично логорско самообмањивање: »Па шта од овог може бити горе?«

— Браћо, — чу се глас Слободана Мићића, — они који су се одлучили за нерадни логор нека се спремају, јер Јевреји већ одлазе, а ми морамо одмах за њима.

Наста комешање и довикивање:

— Зар по оваквом времену?

— Зар ти нећеш?

— Додај ми порцију.

— Збогом! — Ми који остајемо, помажемо им, поздрављамо се и љубимо с њима, и са очима пуним суза зажељесмо им срећан пут. Мало затим чу се наређење: »Срби, полазите!« — и они одоше. Оде око двјеста шездесет људи. Међу њима и велик број мојих суграђана.

Вјетар фијуче и са кишом и снијегом разноси алакање обијесних усташа по поплављеном Лоњском Пољу. У бараци тихи жагор. Уздаси на све стране. Људи помућених погледа. — »Па зашто их дигоше по оваквом времену?« — упита неко. — »Зар ти мислиш, да они воде о нама рачуна?« — чу се одговор. Ноћ полако пада на полупразну бараку. Сједи се и чека на вечеру. Обарено је кромпира. Подјела вечере уноси мало живости у бараку. По вечери опет шапат,

договори и питања — како ће они отићи до Крапја. — Ко је погријешио: ми који остадосмо, или они који одоше? — Тужна је то била ноћ. Урлик вјетра и шум воде око бараке, наговјештавали су нам, да ни ми нећемо имати боље вријеме. Ноћ, у којој је требало да прикупимо снаге за сутрашњи дан, проведена је у бунцању и уздасима.

Освануо је четрнаести новембар. Вјетар, киша и снијег шибају по Лоњском Пољу и као очекују да и нас испрате: у радни логор или у пакао. Било је ово друго.

— Браћо, — проговори Слободан, — не надајте се: доручка нема, а ручка неће бити. Зато упакујте ствари, да не буде гужве пред полазак.

Спремили смо се и чекали, јер је већ полазила једна радна група Јевреја. Неки смо се изули, неки засукали погавице до кољена, а неки гледали тупо преда се. Све нас је тргнуо јаук једног Јевреја. Кад смо погледали на логорску капију, згрозили смо се. На капији, са обје стране, стоји по један усташа па како који заточеник наиђе, они га ударају лопатама. Који је невјешт, па не протрчи, тај извуче више. Тако су и оног биједника ударцима оборили у воду, па га сад туку да се подигне из воде. Од очите смрти спасао га је један млад Јеврејин, притрчавши и подигавши га, не бојећи се да ће и он извући коју лопату преко леђа. »Пазар се радници тако испраћају на рад?« — рече неко. Нико није одговорио.

— Полазите! — чу се наредба. Мало смо затезали, јер, ко ће под ударце лопате. Изгледа да су вјетар, киша и снијег приморали и ону двојицу обијесних усташа да се склоне, јер, док смо ми дошли до врата, они су се склонили у стражару.

Газимо по води, а несрећна цеста, мјесто да нам је ближа, она све даља. Тако нам се чинило и једва се једном попесмо на њу. Вјетар, киша и снијег нису престајали. Таићемо у мјесту и чекамо док сви не прегазе воду. Пут од бараке до цесте дуг је око петсто метара. Подне је било давно превалило кад смо се сви искупили на цести. Било нас је око хиљадудвјеста. Пред сам полазак вратише око сто логораша да руше бараке. Остали смо кренули убрзаним кораком

на циглану, која је удаљена око четири километра. Почели су да заостају неотпорнији. Преда мном иду Паја Геренчевић и Мика Марковић и воде испод руке старог учу Трифунувића. Он им говори:

— Пустите ме, не могу даље!

— Још мало, још мало, — одговарају они.

Заиста, скоро да не вјерујем својим очима, дођоше троја кола и почеше товарити изнемогле. Чудне ли »самилости«!

2 Јасеновац — радни логор Бачића цицлана

Док смо пролазили кроз Јасеновац, гледало нас је грађанство са жаљењем, као да су осјећали да у тој чудној, дроњавој и до гуше каљавој и мокрој поворци нема ни једног који би знао одговорити о који се је то закон новорођеног »миљенчета« Мусолинијевог и Хитлеровог огријешо.

Стигли смо пред врата »радног логора« Бачића цицлане. Пропустили су прво кола са немощним. Мало затим чули су се језовити крици и јауци. Очима се питамо шта се то дешава. Неколико минута касније прилази нам стари учо Трифуновић и објашњава крике: »Сваки онај који не може брзо са кола да сиђе, њега усташе бајонетима скидају и ту на капији убијају.« Тако је и мој суграђанин Тихомир Татомировић, пекарски радник, платио подвоз, бездушним усташама, својим животом.

По завршеном убијању на капији, нас »здраве раднике« сатјераше под цицланску шупу, гдје смо провели ноћ. Ноћ страшну и крваву. Цијелу ноћ чули су се повици усташких зликоваца: »Шта је, што се мичеш, хоћеш да бјежиш?« — и послије сваке те вике зачули су се јауци и ропец, а затим би наступила тишина до новог случаја. Ово се сваки час понављало. Те звијери у људском облику, нису мислиле да се заточеници, мокри и озебли, сједећи на земљи, морају покренути и опружити своје прозебле удове. Ко је то учинио, а они га чули, томе је био крај.

Пред саму зору резак вриск одјекну под шупом:

— Немојте, молим вас, господо, немојте! Смилујте се имам петеро дјеце. Јаој! — парзало је тишину шупе тако језиво да сам скоро зауставио дах. Зачу се топот убрзаних корака од стране стражаре.

— Шта је то, шта то радите?

— Милост! — чу се кркљање.

— Будало, овако се то ради! — чу се одговор. Затим кратак ропец и тајац. То је неки »искусни« усташа учио млађег како се коље. Поново се зачуше кораци у правцу стражаре. Те ноћи завршио је свој живот међу осталима и Бошко Попара.

Свитање дана поздрависмо као спасење. Сеобу из логора Јасеновац — шума у радни логор Бачића циглану, у новембру 1941 године, платили су Јевреји и Срби са око четрдесет својих другова.

Те ноћи нападао је снијег и покрио сву логорску прљавштину својим бијелим покровом. Иако је проведена једна страшна ноћ, иако смо били голи и боси, а о глади нећу ни да говорим, иако прва ноћ не даје никакве наде на бољи живот у »радном логору«, опет та недогледна бјелина, ствара неко нарочито расположење и изазива усмене на прве сњегове под срећнијим околностима. Из тог сањарења трже ме заповијест: »Срби, у наступ!« То Слободан зове. Скупили смо се. Јадан је то био наступ радника. Страшна је то била слика невољника. Блиједа и подбухла лица, похабане мокре и изгужване одјеће и подеране обуће, скупили су се бивши људи да чују своју даљну судбину.

Слободан није сам. Са њим је један човјек малог раста, нама непознат, Слободан га претстави:

— Пријатељи, ово је пријатељ Винер, замјеник заповједника логора. Он ће вам проговорити неколико ријечи.

— Пријатељи, — отпочео је, отприлике, Винер — ви се сада налазите у радном логору. Овдје је живот другачији него у Јасеновцу — шуми. Име му само каже да се мора радити. Свако бјекство са рада сматра се саботажом и према томе кажњава се строго. Кретање по радилишту појединачно никоме не препоручујем. Сви они који остају »у жици« треба да имају видну ознаку на капуту као: редар, писар, кувар, водар, дрвар итд. Без те ознаке могу вам се десити крупне непријатности. Барака за вас грко-источњаке није још готова, али ће ускоро бити. Храну ћете добивати из јеврејске кухиње. Док ваша барака не буде готова, становаћете у сушиони цријепа, а канцеларију ћемо вам већ негдје наћи.

— Јесте ли схватили?

— Схватили смо — одговори биједна група грко-источњака.

Слободан нам рече: »Немојте се разилазити, идем да видим ту сушионицу«. Стајали смо под шупом, тапкали умјесту и тихо разговарали и осматрали гдје се налазимо. Пред нама читав сплет ходника. Кроз сваки пролази мала индустриска пруга. Напријед се чује хука машина, а позади нас звук гатера. Тамо спет чује се лупа чекића, а мало затим клапарање вагонета. Збиља »радни логор«. Шта се у њему ради? Пилана, електрана, ланчара и циглана — значи четири врсте рада. Како ли ће нас распоредити? Кроз шупу у којој смо ноћили проведен је нормални колосјек.

Слободан се врати и направи распоред. Нас дванаест оста у једном одјељењу под шупом, а отале преведе у сушионицу, коју наши одмах прозваше »тунелом«.

Некако око двадесетог новембра дође једна група сељака из села Трнове, среза бијељинског. Они су били на суђењу у Загребу, па их је »пријеки суд« пустио испод суђења. Било их је око тридесет. На повратку кући, на јасеновачкој станици, скине их усташка стража и дотјера у логор. Они су нам донијели прилично вијести из нашег краја. На нашу и њихову несрећу, видећи какав је режим у логору, одлучи се њих осам на бјекство. Стража их примијети и почне пуцати. Тројицу од њих убију, четворицу ране и дотуку, а једног младића, нижег раста црномањаста, ухвате неозлијеђена. Одмах нас Србе покупе и стјерају код »тунела«. Опколе нас машинкама. Ми, не знајући шта се догодило, а мислећи да није добро, очекивасмо развој догађаја. Мало затим чу се команда: »Позор!« — Сви смо стали мирно. Покрај нас прође Љубо Милош, а за њим двојица усташких официра. Псади њих тај младић, везан, у пратњи тројице усташа. Сви су стали пред »тунелом«.

Љубо Милош нареди усташама да оног младића прислоне уза зид, што ови одмах и учинише. Несрећни младић, сав модар и крвав по лицу, наслони се свом тежином на зид

циглане. Са напрегнутим дахом очекивали смо шта ће даље бити. Приђе му Љубо Милош и извади каму, а нама нареди да један по један пролазимо и да га погледамо. Одмах ми би јасно да је несрећник био саслушаван, па је сигурно рекао да од нас некога познаје, а Љубо је то схватио као полу-признање о некој јачој завјери.

Како смо који наилазили, он га је боцкао камом и питао:
— Познајеш ли га?

Ако је потврдио да га зна, онога су усташе одмах бајонетама на лицу мјеста убијали. Ако га не би знао, тај би стао на супротну страну у ред. Грозна је то казна била. Око четрдесет наших другова крклали су у задњем ропцу пред нама. По завршеном »испитивању«, Љубо закла младића камом и оде са оним официрима, окренувши се нама са ријечима:

— Што се не буните, мајку вам влашку, па да вас све ликвидирам!

Ми смо стајали и резигнирано гледали преда се. Он се поново окрену и нареди Слободану да зове гробаре Јевреје да носе лешеве, а ми сви да чекамо даље наређење. По његовом одласку почеше усташе да проводе свој ђеф. Тукли су све редом. Неког кундаком, неког пушчаном цијеви. Мене изненада удари у слабину један чаркар цијевљу од лаког митраљеза, чега посљедице и данас носим, а онда се то у логору сматрало као нека шала.

Јаук је одзвањао пред тунелом.

Не знам откуд дође један дјечак у усташкој униформи. Могло му је бити осам до десет година. Усташе наредише да се престане са тучом и само да Маријан, тако се звао дјечко, има право да туче. Дадеше му пушку, а заточеник је морао да клекне да би га Маријан могао ударити. Тако је тукао четири-пет заточеника. Усташе су га хушкале:

— Удри, Марјане, мајку им српску! — али, дијете као дијете, скоро кроз плач одговори:

— Не могу више, боле ме руке.

Мене је забољела душа, иако од удараца скоро нисам могао дисати. Тај ударац ми је био лакши него хушкање дјетета да чини злочин над невиним људима.

Један усташки официр дође и нареди усташама да се повуку, а ми да идемо сваки на своје мјесто. На гробаре подвикну да се пожуре са одношењем лешева.

Тако се отвори серија убистава, по којој се Јасеновац назва »логором смрти« а те дане ми заточеници, назвасмо »страшном недјељом«.

Ујутру још није био извршен ни распоред рада, а стража опколи тунел. Ничем се добром нисмо надали. Све нас потјераше међу фигуре од цигле. Чекали смо опкољени стражом, размишљајући шта ће с нама бити. Опазисмо да од канцеларије долази једна група усташа, а међу њима Љубо Милош и Лубурић. Дошавши међу нас, позваше Слободана, који остаде крај њих. Поче одабирање. На једној страни било нас је нешто око педесет, а на другој око шездесет. Стајали смо и чекали. Они наредише Слободану да нас води, а оних шездесет опколише усташе. Међу њима су били моји суграђани: Свето Ристић, Бранко Новаковић и Милан Николић. Од познатих бијаху браћа Ристо и Селе Савић из Зворника, и учо Трифуновић из Тузле. Послије два дана сазнали смо да су сви побијени на путу за Јасеновац — шуму.

У радном логору оста око педесет Срба. Храну добијамо из јеврејске кухиње, а Слободан сваки час трчкара и моли да се заврши барака, јер је у тунелу постало неиздржљиво од смрада и вашију.

Није прошло два-три дана, било је можда око двадесет-осмог новембра, кад дође нова група Срба, њих сточетрдесет два, из Карловца и околине. Међу њима је био један калуђер. Љубо га хтједе одмах заклати, али му не даде Лубурић рекавши му:

— Врага ћеш га клати.

— Али нисам још ни једног, — одговори Љубо Милош, мислећи при том да није још ни једног калуђера заклао.

Одмах по њиховом одласку, Слободан позва брицу те калуђера ошиша и обрија. Ујутру, прије одласка на рад, дође Љубо Милош са Модрићем пред »тунел« и нареди Слободану да зове калуђера напоље. Слободан викну и јадни калуђер изађе. Кад Љубо видје, дрекну на Слободана:

— Ко га је обријао и ошишао?

— По вашем наређењу, господине управитељу, нико не смије да има велику косу и браду, па сам синоћ наредио да га обрију и ошишају.

У истом моменту заби Љубо збуњеном калуђеру каму у врат. Он се искрену и паде, а Модрић га са два-три метка доврши.

Нов прилив Срба појача им жеђ за убијањем. Страшан терор почеше проводити усташе, као да су сви полудјели. Заточеници, кад полазе ујутро на рад, поздрављају се као да се више никад неће видјети, јер се многи од њих заиста не врати до вече жив у логор.

Убија официр, убија подофицир, убија чаркар, и то све са сатанским осмијехом и садистичким кежењем. О батинама нећу ни да пишем, јер је то у оно доба била најневинија шала. Тако стање трајало је до конца новембра. Не вјерујем да ће се моћи икада установити колико је било жртава, али, да их је било много, то је сигурно.

Од оне групе која је са цесте била враћена у логор Јасеновац — шуму приликом селидбе, њих око сто, дошло је нама у радни логор само двадесет пет. Међу њима и четири моја суграђанина: Папо Петровић, Дико Томић, Илија Васић и Бранко Цвијетиновић. Све остале поубијали су лички чаркари. Они су преживјели страховите дане на рушењу бараке. Навешћу само један догађај који су нам испричали: Одмах по повратку у бараку направили су распоред рада. Прво је требало да се руши барака број 3, у којој су становали Јевреји. Она је била празна, јер су усташе оно неколико изнемоглих Јевреја, чим смо ми напустили логор, одмах ликвидирале, а наши их, по повратку сахранили.

Ујутру је почело рушење бараке. Газила се вода до више кољена, али се морало радити. Наши су нашли неколико џакова кромпира и једну канту масти. То им је било добро

дошло. Најгоре им је било за воду, али шта су могли — кували су ону прљаву, па уреду ствар. Увече на немало изненађење њихово, дотјераше око седамдесет Личана, од којих су сазнали да се велики број људи налази у шуми, и Хрвата и Срба, и да се туку са усташама. Њих су покупили изненада као таоце. Двојица од њих покушају бјекство, али их код моста ухвате, врате у логор и одмах убију. А све остале, ■ раднике и Личане, натјерају у воду, а двојица усташа стану на платицу — даску, и све је један по један морао пузити кроз воду испод платице, а усташе су их одозго боли бајонетима. Вода иако мутна, брзо се задрвенила. По завршеној »шали«, око тридесет мртвих остало је у води.

Њих, раднике, касније су одвојили, а Личане сатјерали у дно логора. Тамо су их усташе, једног по једног натјеривали у неку рупу пуну воде, метали им на главу даску и преко ње цупкали док се човјек не би удавио. До ноћи — ни један Личанин није остао жив.

Првог децембра прочиташе Јеврејима и Србима окружницу. У њој нас усташке власти позивају да се манемо саботаже и бјекства, него да радимо, па око се увјере да смо се поправили, дозволиће нам да пишемо кућама и да добијамо пакете. Осим тога усташе препуштају и Јеврејима и Србима да сами организују рад у логору, како они хоће, а они, усташе да ће само вршити надзор. У унутрашњи живот логора неће се мијешати.

У обећање нисмо вјеровали, а оно друго — организацију, провели смо још тога дана. Наиме, основали смо своју кухињу, добили бараку, чувену бараку III С. За административног заповједника изабрали смо Слободана Мићића, за писара — Мику Марковића, за »опскрбника« — Емилијана Станковића, за магацинера — Ристу Стјепановића, за надзорника спољних радова — Бранка Цвијетиновића, за надзорника рада — Бранка Ђујића, за надзорника кухиње мене, те потребан број кувара, дрвара, водара и кромпираша.

Одмах су нам у »цртаони« написали ознаке. Живот у логору поста сношљивији. Туче и убијања престадоше. Наш магацин, захваљујући Бранку Ђујићу, брзо се напуни: па-

суљем, сољу, кромпиром, купусом, пшеничним и кукурузним брашном, као и машћу за запршку. Само хљеба нема. Наш кувар је зато у сваки казан стављао један-два килограма кукурузног брашна па је јело било густо.

Како је Бранко успјевао да добије толико следовање — питали смо се ми, а још више Јевреји. Осим тога, у логору се Бранко бојао једино Љубе Милоша и Лубурића, а са свима осталим био је у одличним односима, нарочито са заставницима Мујом и Модрићем. На чаркаре се није ни освртао. Он је за њих био Бранко Хрват. Из логора је излазио без страже и враћао се кад је он хтио. За храну смо му били захвални, али кад поче долазити у бараку пијан, ми се почесмо прибојавати да ће направити какав испад, јер је био пријеке нарави.

Ми смо стари логораши, истина, остављени на миру, али зато нове, оне који долазе, немилосрдно убијају. Да их послѣје не морају износити из логора, гоне их одмах на ледину гдје су већ ископане раке, па их тамо стријељају. У посљедње вријеме ликвидирају их већином хладним оружјем.

Мујо заставник нареди једном у ланчари да му се искује сабља. Хтио је њоме да сијече главе. Кад су сабљу исковали, при првом покушају главосјече, из оштрице искочи парче челика, па сабља поста неупотребљива. Кад се Мујо вратио са губилишта, направио је лом у ланчари. Отада су маљ и сјекире били омиљено оружје усташко.

Ко су ти биједници, одакле су и колико их је — то не знам, али знам да свако јутро иде четрдесет до педесет Срба да, са групом Јевреја, копа раке. Према томе сам закључивао да су транспорти велики.

Не знам сигурно, али ми се чини да је било између десетог и дванаестог децембра поподне кад се чу стравично алакање усташа, а највише глас заставника Мује и његова брата Шабана. Нас неколико сакрисмо се под шупу да видимо о чему се ради. Имали смо шта и видјети. Гонили су групу од осамдесет до сто људи, већином муслимана. Ми смо се запрепастили — откуд то

чудо. Али нам је заставник Мујо, и не хтијући разјаснио својом виком:

— Шабане, Шабане, удри тог феслију, мајку му његову. Хоће аутономију Босне.

Дакле, то су аутономаши. Нису били сами. Међу њима је било и комуниста. Све су их затворили на таван циглане.

Око половине децембра пустише, послѣје толико мјесеци браћу Мику и Јову Марковића, трговце из Тузле. Њиховом одласку сви смо се радовали. Ја нарочито, јер сам био увјерен да ће мојој родбини поручити да смо ја и брат живи — што су они и учинили.

Чини ми се, други дан по њиховом одласку, рече ми брат, кад сам дошао увече у бараку, да ћу сутра ићи са Бранком Ђујићем, Емилијаном Станковићем, Ристом Стјепановићем и Илијом Васићем у »табор«, на виђење са Сајом Станковићем и Мујагом Липничевићем, који су дошли да нас на ма који начин, виде. Колико сам се обрадовао, толико сам се и забринуо, јер сам знао да се свако општење са људима изван жице плаћа животом. Тај поступак је, уједно, био и велик подвиг, јер је Ђујић заказао састанак у Шпицмилеровој гостиони, који је извјестио нашу родбину да се ми налазимо у Јасеновцу, а у тој гостиони се хранило неколико усташких официра из табора.

Те ноћи, могу рећи, нисам ока склопио. Ујутру сам као и обично, отишао на посао у кухињу, а они ће, кад пођу, наићи по мене. Био сам веома узбуђен. Узбуђењу је учинио крај Ђујић, позвавши ме: »Хајде, чича!« Пошли смо, носећи сваки по једну празну врећу на рамену. Кроз капију смо прошли несметано, јер су све усташе знале да Бранко иде сваки дан по сљедовање у табор. Чим смо дошли пред магазин, Бранко поче одмах с врата збијати неке шале. Из једне мале канцеларије изађе неки чича у усташкој униформи са чином заставника.

— Шта зар сте већ појели? — рече прилазећи Бранку.

— Јесмо, ефендија. — одговори Бранко.

— Па шта ћеш сад?

— Дај нам кромпира, граха, купуса и брашна.

— Бива свашта по мало, — рече чича.

— Тако је, — потврди Бранко.

Ми почесмо купити, а Бранко »мјерити«. Одмах ми је било јасно зашто је наше сљедовање добро. Пошто смо све »измјерили« изнесемо вреће напоље. Бранко нам рече да га чекамо, а ако нас ко што упита, да рекнемо да чекамо њега са колима.

Стајали смо сви као на жеравици, јер није шала са-стати се са својим и познатима. Није потрајало дуго док нас је Бранко позвао. Ми смо без премишљања ишли за њим и носили вреће, али сад скоро пуне. Прешли смо рас-крсницу и ушли у ходник. Ту брзо спустимо вреће и уз дрвене степенице попнемо се на спрат. У часу наста грље-ње и љубљење, а од питања се није могло предахнути. Бранко рече:

— Не журите, ручак се спрема, а сад ће доћи мезе и ракија. Ништа се не бојте, у табору су сви моји.

Мене мало лецну. Али брзо се све заборави. Поче се хладније разговарати, изручивати поруке, упозоравати на опасност која нам у логору пријети ако се сазна за овај састанак. Саја и Мујага донијели су нам пакете. Њих смо послије обилног ручка за сваки случај распоредили у вреће. Шпицмилер нам је купио шећера и још неких ства-ри. Пошто се почело смркавати, ми се поздравимо и по-журимо у логор, у који стигнемо без икакве сметње.

Бранко је све чешће долазио пијан, па смо се бојали да не направи какав испад, у коме му неће помоћи ни његово пријатељство са усташама. Нажалост, нисмо се пре-варили. Једне вечери некако пред божић, не дође Бранко у бараку на спавање. То нас је забринуло. Ујутру рано, прије изласка на рад, дошао је у бараку, раскопао своју постељу, покупио неке ствари, са Слободаном нешто про-шапутао и отишао. Очима смо питали — шта је.

— Није ништа, — одговори Слободан.

Ми смо осјетили, да се иза тога »није ништа« нешто крупно крије. Заиста, око два часа поподне писну језиви звук сирене који позиваше заточенике да оставе сав посао и да трком дођу пред управну канцеларију. Дах ми је стао. Шта сад може бити. Бјекство!? Мени паде на памет јутрошње шапутање Бранково и Слободаново, па ме подиђе језа. Тутње кораци са свију радилишта. Ми истом приставили вечеру. Шта да радимо? Да останемо — не смијемо, да идемо — ни то нам се неће. Дежурни нас обрадова:

— Кувари нека остану на својим мјестима! — наредио је Слободан.

Шта сад може бити? Замало добисмо одгонетку. Пуцањ по пуцањ — набројао их је Душан Гучевац шездесет. Мало послје настала је гробна тишина. Час затим зачу се топот убрзаних корака. То се враћаху наши преживјели другови. Ево шта се догодило: Ноћ раније био је на једном усташком сијелу Бранко Ђујић и играо с њима карата. Један млад чаркар нешто је рекао Бранку, а он му ударио шамар. Ујутру је Бранко са Модрићем гледао да се измири са чаркаром али овај није хтио ни да чује, него пријави Бранка Љуби Милошу.

Љубо нареди стражи да се Бранко спроведе њему на саслушање. Чим су га довели, Љубо без ријечи удари Бранка камом и погоди у само срце. Жалећи ваљда што га више није мучио, нареди да се леш избаци пред стражару, јер туда пролази велики дио заточеника. Касније му се, ваљда, учинило да је казна мала, па нареди »наступ« пред канцеларијом. Прије извршења казне одржао је говор у коме је рекао:

— Много сам размишљао како да вас казним, јер видим да сте непоправљиви кад се усуђујете да тучете усташе. Треба вас опаметити. Стотину да вас стријељам, мало је за увреду коју сте нанијели усташтву. Али узимам у обзир под којом се то приликом одиграло и хоћу да казну осјети и тај усташа који се толико заборавио да је сједио са заточеником Влахом. Зато ћу стријељати само тридесет.

Да ли вјерујеш у то, читаоче, или мислиш да су то искидани живци једног логораша. Не, тако је заиста поступила усташка псина Љубо Милош. Грозно је било одабирање. Молбе и вапај парали су ваздух, али самилости није било. Двадесет и седам Срба и три Јевреја, платили су својим животом један шамар ударен усташа. Од стријељаних Срба, већина су били сељаци из среза бијељинског.

Два — три дана касније, ми заточеници, добили смо неку задовољштину.

— Шамес, шамес! — чу се из јеврејске кухиње. («Шамес» је упозорење да се приближују усташе.)

Ми сви у нашој кухињи поскакасмо и нађосмо се у неком послу: неко да слаже дрва, неко да мијеша вечеру, и томе слично, али не чујемо оно »позор«. Значи не иду у кухињу, него само пролазе. И заиста се чуо разговор. Ми почесмо провиривати и видјесмо чудну поворку. Једно двадесет усташа, по десет са сваке стране, прате у својој средини десеторицу распасаних усташа. Пред њима иде Лубурић, Милош, Модрић и Мујо. Читава та група оде у правцу јеврејских и српских барака. Ми се забринусмо и, пошто они мало измакоше, избацисмо једно дрво пред кухињу и почесмо га »сјећи«, а уствари смо гледали — куд ће та чудновата поворка. Ено, већ прођоше српску, па затим јеврејску бараку, и ено се упутише жељезничком насипу. — »Шта је то, шта то има да значи?« — сви смо се, не знајући, питали. Но и покрај све радозналости, не нађосмо рјешење, све док се поворка не поврати: само сад без оне десеторице распасаних усташа у средини. По Лубурићевом енергичном махању рукама закључујемо да се води неко жустро објашњавање. Иако сам се нерадо кретао по логору за вријеме рада, нисам се могао уздржати него сам отишао у бараку, носећи са собом кофу да изгледа као да идем послом, — предосјећајући да ћу у бараци сазнати шта се то код насипа догодило. Нисам се преварио. У бараци сам затекао и заповједника барака Шпилера. Он и наших двојица-тројица препричавају догађај. Лубурић је својом руком стријељао ону групу усташа и то једног заставника, једног ројника и осам усташа. Заставника

зато што је украо револвер једном пијаном њемачком официру, а осталу деветорицу, тобоже, што су — пљачкали!

Интересантно је у овој ствари то, што је њих свих десет ослободио »пријеки суд«, а Лубурић их је на своју руку стријељао. Ми се обрадовасмо, мислећи — почело је. Како смо се љуто преварили!

На прагу је католички Божић. Надали смо се да ћемо тих дана бити мирни. Божић је, мислили смо, највећи хришћански празник, јак утицај цркве, итд., па ће можда ти дани проћи у миру. Потајно смо се надали, да ћемо тих дана добити и бољу храну и да ћемо добити хљеба, јер хљеба не добивамо већ двадесет и неколико дана.

Око двадесетдругог — двадесеттрећег децембра дојераше једну групу Сарајлија. Међу њима Воју Прњатовића, Воју Ерића, Ружића, Милутиновића, Савића, Алексића и бригадног генерала Бећира. Осталих се не сјећам, могло их је бити око тридесет. Ти су људи »имали срећу«, јер од њих нико није при улазу у логор страдао, само су им покупили ствари од вриједности.

Чим су се смјестили они су питали за Сарајлије. Ми смо им набројали неке који су помрли или побијени, али они са чуђењем рекоше:

— Маните се, људи, не ради се ту о двадесет-тридесет људи из Сарајева, на хиљаде их је отјерано у Јасеновац, а вас овдје има свега триста људи.

То је рјешење за оно свакидашње копање рака.

Освануо је католички Божић. Са свих страна чула се пуцњава. То пијане усташе поздрављају дан рођења човјека који је по кршћанској религији дошао на свијет да међу људима посије мир и љубав. А могу ли се усташе назвати људима? Ја мислим да не могу ни животињама. Историја није записала да је ико просуо толико невинне крви као они, крви дјецe своје браће по Лици, Банији, Кордуну Босни и Херцеговини — по цијелој »Н.Д.Х.«. Па зашто се веселе? Веселе се богатом ручку, који је спремљен од напљачканих свиња по

околним селима питоме Славоније. Па нек се веселе, не завидимо им, само нек нас пусте на миру да се можемо опрати и очистити од ушију.

Спремамо ручак. Пасуљ је. Другови из јеврејске кухиње донијели су своје сљедовање. Песах вели:

— Да сам знао, спремио бих другога по сљедовање.

— Зашто? — упитамо га ми.

— Отровах се, кад прођох покрај усташке кухиње, од мириса печења, а нама и данас не дадоше хљеба — одговори.

Данас је двадесетпети дан откад се у логору не даје хљеб заточеницима, па ни онима који раде најтеже послове.

Пуцњава не престаје. Мало по мало поче и пјесма.

Некако око два часа поподне одоше другови у ланчару по воду. У то се поново зачу појединачна пуцњава. Ми мислимо веселе се усташе. Ускоро затим двојица од оних другова што су отишли по воду дотрчаше блиједи и уплахирени.

— Шта је? — упитасмо у један мах сви.

— Ово прелази сваку мјеру, — рече Павао Петровић — Данас божић — велики празник, а они пред »писарном« убијају људе.

— Какве људе? Колико их има, ко су? — питамо ми даље.

— Има их сигурно педесет, — одговори Павао, — али не знам ко су ни одакле су.

Ми заћутасмо. Чула се та пуцњава доста дуго. Дошавши увече у бараку, видјех једног младића опкољена од мојих другова, па приђем и ја да видим о чему се ради. Видим, наши машу главом и рукама, па закључих да је то један од оних данашњих. Упитах га одакле је. Рече ми да је из Славонске Пожеге. Ја одох на своје мјесто. Слободан ми рече да их је отјерано шездесет и три из Славонске Пожеге и околине. Све су побили осим овог младића, кога је спасао један усташа из Славонске Пожеге, јер га познаје као доброг мајстора — чизмара. Тражио му је и оца, али он је већ био мртав. Треба да прави чизме усташама, а убити га могу увијек.

Ето како су усташе провеле божић 1941 године, први божић »Н.Д.Х.«.

Сутрадан нам је причао Феликс, писар из канцеларије, како је и вршено то убијање.

— Чим су се уставили пред канцеларијом — прича Феликс — излетјеше Љубо, Матијевић, Модрић, Матковић и Татек полупијани, и упиташе спроводиоце, одакле су. Спроводиоци им одговорише да су из Славонске Пожеге. Одмах почеше псовати и шамарати заточенике. Татек вели Љуби:

— Дај ми пушку, ја нисам убио још ни једнога.

— Побиј све! — рече Љубо.

Дадоше му пушку и он онако полупијан поче пуцати: метак по метак, као на стрељишту. Кад је испуцао шаржер, напунише му други, јер он то или није знао или није могао. Испуцао је уз громко смијање и одобравање и други шаржер. Па како им се ваљда журило на пијанку, викнуше чаркаре да они наставе са убијањем. Ми из канцеларије задуго нисмо смјели изаћи напоље. — Заправо све док не наредише гробарима да их носе — заврши Феликс.

Дан-два касније доведоше једну групу Срба из Пакраца. Не могу се сјетити колико их је било. Главно је, они су сви дошли у логор, изузев једнога, који је на грозан и, за оних осам мјесеци које сам провео у логору, јединствен начин завршио живот. Па зато хоћу да га забиљежим. Тај догађај нам је испричао инж. Владо Лончар, који је с том групом такође дотјеран у логор. Догодило се то овако: Кад су их дотјерали пред логорску канцеларију, Матковић, правни референт »табора«, познао је међу њима Дивјака, ресторатера из Липика. Пришао му је и запитао га:

— Познајеш ли ме? — Дивјак, ништа не слутећи, одговори да га не познаје.

— Ха, мајку ти твоју, сјећаш ли се кад сам ја са друштвом дошао у ресторацију, а ти не хтеде да нам даш столице да сједнемо, — рече му Матковић.

— Ја се тога не сјећам — одговори му Дивјак.

— Сад ћеш се сјетити!

— Љубо, дај ми овога — обрати се он управитељу.

— Узми га, — одговори му овај.

Матковић зовну једног чаркара, нареди му да донесе жицу, па веза руке Дивјаку. Затим једним ударцем кундака у потиљак обори несрећног Дивјака на земљу. Преврну га на прса, камом му разреза капут и кошуљу, и једним потезом каме расијече му лијеву слабину. Језив крик, затим крклање, и — Матковић је држао срце Дивјаково у руци.

— Овако се свети Матковић — рече и баци срце на земљу.

Заиста, освета достојна једног усташког »правног референта«.

Свакодневно стижу нови транспорти Јевреја и Срба. Пуне се бараке, али и јасеновачке ледине. Гробари имају пуне руке посла. Убијање се врши маљем, сјекиром и камом. Штеде се меци. Крвава одијела почеше пунити магазин.

Поче се говорити да од нове године неће више бити убијања, али — ваља дочекати нову годину, иако је она на домаку.

Нико и не помишља какве нас све грозоте чекају око нове године.

Двадесетседмог или двадесетосмог децембра припуцаше устаници из босанског села Градине, које се налази преко пута логора, и убише тројицу усташа. Нас у логору попаде тешка слутња. Бојали смо се одмазде. Прође дан и два, освану и нова година. Мир је, а ми сами себи не вјерујемо. Да није затишје пред буру? Јесте, и те каква је бура наступила.

На нову годину, поподне, прође петнаестак усташа, са заставницима Модрићем, Мујом, Матијевићем и Матковићем на челу, и уставеше се пред нашом бараком III С. Ми их испред кухиње пратимо погледом. Нешто се пред бараком ради, али се јаук не чује, а ни пуцњаве нема. Прође час, а можда и више, иако се нама чинило читава вјечност, кад се иза баракe указа поворка и поче алакање. Одмах смо знали шта је. Почине одмазда.

Преко бедема пролази група »радника« везаних жицом. Прате их усташе тукући их кундацима и бодући камама, а алакање угушује њихове крике и јауке. Чим су замакли за кухињу, пошаљемо двојицу другова »послом« у бараку да виде ко је остао, јер је поворка била велика. Другови се вратише и рекоше да је отјерано и побијено стотридесет и пет Срба за одмазду. Увече се јада Слободан:

— Слутио сам ја несрећу, док људе не гоне на рад. Дођоше нам Јевреји и испричаше о грозотама које су чињене над нашим друговима пред капијом. Сјекли су им уши, носеве и парали леђа.

— Страхота је то било гледати! Па још кад би се на овом свршило! — рекоше. Ја се узбудих:

— Шта »кад би се на овом свршило!«, зар за три човјека није доста стотридесет и пет људи!

Шпилер ману главом и рече:

— Пријатељи, не желим Србима зло, али не очекујем ништа добро.

Није се преварио.

Другог јануара опет, око два часа поподне, група усташа са истим заставницима устави се пред нашом бараком. Мени стаде дах. Зар опет? Па то значи ликвидацију Срба заточеника.

Домало почеше јауци парати ваздух, а ми у кухињи скоро да полудимо, јер не знамо шта се у бараци одиграва. Откуд ови јауци, кад су сви радници отишли на рад, а остали само болесни. Не убијају ваљда болесне? Утом један пушчани пуцањ, па опет врисци и јауци.

Драги читаоче, колико је то трајало — не знам. Неко тужно расположење обузе нас све кад их спазисмо да прелазе преко бедема. Али нам би лакше, кад видјесмо малу групу људи, које гоне везане. Могло их је бити тридесет пет. Кажем малу, а тридесет пет људи! Много је и један човјек, али према јучерашњој, ова је група заиста мала. Хтјели смо и овог пута да пошаљемо некога у бараку, чим они зађу у кухињу, али нас устави неки топот. Провирисмо кроз врата и спазисмо Јевреје гробаре са носилима како их, трком гони неколико усташа према нашој бараци. Гро-

бари нам разјаснише оне вриске и јауке. Зликовци су убијали пред бараком оне који нису могли да иду. Њих тридесет поклано је пред бараком. Јевреје гробаре гоне да их носе, јер је дошао Лубурић. Одмазду су вршили заставници на своју руку, па сад склањају лешеве и посипају пилотину испред бараке да се покрије крв. Тако смо ми преостали мислили, гледајући у Лубурићевом доласку спас. Што смо били наивни! Нисмо знали за ону народну: »Оно пас, а ово му брат«.

Нека језа ме обузе кад уђох у полупразну бараку.

— Јаој баћа Драго, — рече ми Паја Геренчевић — видиш ли шта раде? Истријебиће нас све.

Слегнуо сам раменима, јер заиста у тај мах нисам знао шта да му одговорим. Двјеста људи за два дана, страшно — али истинито.

Људи у бараци, као избезумљени, згледају се и питају се зар су још живи. Причају ми за грозну смрт Мирка Гаврића из Пурачића. Посљедњих је дана често поболијевао. Јучерашњи га дан мимоишао, а данас погибе на грозан начин. Један му чаркар пресјече гркљан, али не и душник, па кад спусти браду прсима, он разговијетно говори и моли доктора да му да отрова, а чаркари се смију. На једвите јаде се неки чаркар »смилова«, па га неколико пута прободу бајонетом, те га тако ријешу мука.

Причаху ми и о трагичном свршетку Уроша Станковића из Пурачића. Њему прозебле ноге, па није могао да обуче ципеле, него их замотао крпама. Кад су усташе заклале болесног попа Саву Поповића из Брезова Поља, он је, сиромах, закључио да је и болесним дошао крај. Па, док је у бараци била гужва, он искористи прилику и одбије даску на крову бараке и изађе на кров. На његову несрећу спази га неки од усташа и покаже га заставнику Модрићу. Он га једним хицем обори с крова. По паду на земљу прободу га још неколико пута.

Тог дана страдало је много добрих другова и пријатеља.

Док смо препричавали те грозне догађаје, дође вријеме да се барака закључа. Иако то није никаква одбрана,

опет се некако осјећам мирнијим, ако ни за што, а оно да је један дан више прошао. Наставили смо препричавање догађаја, кад неко залупа на врата.

— Отварај! Гдје је Слободан? — чу се глас споља.

— Слободане, Слободане, — поновише два-три гласа позив. Слободан се нађе крај врата, отвори их и у бараку уђе писар Јеврејин. Нешто му рече.

— Схватио, — одговори Слободан, пропусти писара напоље, закључа бараку и дође међу нас. Многи се од заточеника придиже са свог биједног лежаја, па опет леже као да вели — шта ће бити, биће.

— Нешто се спрема, — рече Слободан. — Спремили су наређење да сутра радници не иду на рад. Само радници из кухиње вршиће свој посао. Мало чудна наредба. Истина, проносе се гласови да ће ликвидирати Србе. То би могло бити сутра, али ког ће ђавола српска кухиња да ради, и коме да куха, ако Срба не буде.

У том нагађању и са нимало ружичастим мислима, поћох да спавам.

Полијегали смо. Чује се шкрипа дасака, преврћу се заточеници, сваког спопале црне мисли и свима се намеће питање: зар је заиста дошао крај.

Осванула је субота. Трећи јануар 1942 године. Незаборавадан дан и датум. Кувари, дрвари, водари и кромпираши примају сљедовање и полазе у кухињу. Излазећи из бараке, мислим на то кога ћу затећи вечерас у бараци жива.

Посао око ложења ватре и припремања хране за кување, мало нас забави, али кад се то сврши, опет нас спопадеше црне мисли.

Душан Данојловић-Попара из Зворника, негдје ми се изгуби из кухиње. Није га било скоро пола часа. То ми је било за велико чудо, јер он никад није напустио тако дуго кухињу. Вратио се у кухињу блијед и уплахирен, па ме изазва напоље. Кад сам изашао за њим, рече ми:

— Слободан се сад вратио из канцеларије у бараку, а Бранко Цвијетиновић иде насипом. Изађи пред њега и упитај га шта је са Србима одлучено, јер ми Јевреји у кухињи рекоше да ће нас данас ликвидирати.

— Лажу! — рекох, — јер коме ручак кувамо. Није ваљда даћа. — Али сам ипак изашао пред Бранка на насип. Био је блијед и замишљен. Чим ме видје трже се.

— Шта је, зашто ћутите? — рекох. — Слободан прође и не говори, ти не говориш, а нас десет у кухињи лудимо од страха и нагађања.

— Ништа, — одговори Бранко. Ја планух:

— Како ништа, кад је закључена ликвидација Срба.

— Ко каже? — упита ме.

— Феликс — слагах ја.

— Дакле, овако, — поче он.

— Закључено је да се Срби ликвидирају, али је у посљедњи час Лубурић наредио, да ја и Слободан направимо списак од двадесет старих логораша који ће остати, а остали да се имају ликвидирати. Ја сам изашао са Слободаном и он ми рече да списка неће правити, па нек буде шта ће бити и оде у бараку.

— Тако, — рекох — да знам. — У кухињи су ме чекали као озебао сунца.

— Шта је, шта каже? — заграјаше сви углас. У једном магновењу сину ми кроз главу да треба да будем искрен. И рекох:

— Ликвидација — само остаје двадесет Срба. — Наста гајац.

— Зна ли се који остају? — упита неко.

— Не зна — рекох.

Сви ућутасмо.

— Ко је овдје надзорник? — упита неко са кухињских врата.

— Ја, — рекох и устадох.

— Ја сам Винер, замјеник заповједника логора — рече онај. Ја га тада препознах.

— Колико вас има овдје? — упита он.

— Десет. — одговорих ја: — један шеф кувара, три кувара, један дрвар, два водара, два кромпираша и ја надзорник, свега десет.

— Добро — рече Винер. — Кад сирена засвира »наступ«, ви останите на својим мјестима.

— Хвала, — одговорих, — али Слободан је наредио да сви морамо у наступ.

— Не, идем ја да му то кажем, — рече Винер.

Ми смо га пратили погледом. У пола пута стиже га »грбо«, писар из канцеларије, и врати га. Нама се смучи. Неко је опсовао. Ја рекох:

— Не бојте се, браћо, неће бити тако страшно, док се наредбе често мијењају. Можда нас само страше.

Тешко ми је описати душевно стање у очекивању сирене. Постепено је наступила обамрлост, као да се то мене ништа не тиче, а и код других се то исто примјећивало. Погледамо један другог, па слегнемо раменима.

— Е, мој Симо, никад више Јање, — рече Цвјетко Радић Сими Лазићу.

— А откуд ти знаш! — одговори Симо, извади празну лулу из уста, љутито пљуну, одмахну руком и настави. — Нек раде шта хоће, ничија није до зоре горјела.

Звук сирене прекиде разговор. Сви поскакасмо и скоро се сви почесмо протезати.

— Ето их! — рече неко.

И заиста, док је сирена језовито урлала, преко бедема су прелазили Срби заточеници. Од њих се одвоји Слободан и приђе кухињи.

— Чика Драго, напријед, — рече он. Ја одговорих:

— Слободане, Винер је био овај час и рече да кухиња, тј. нас десет не треба да идемо у наступ.

— Не, — рече, — идемо сви, нећу никог да узимам на душу.

— Коме да дамо казане да их чува, јер ручак само што није готов, — упитах.

— Нек чувају Јевреји, — рече он.

Ми се осврнусмо, и сви заједно пођосмо из кухиње. Ближили смо се канцеларији и постајали смо све равнодушнији. Мало ме чуди хука камионских мотора. Куда ће с нама? Али још се више зачудих кад опазих поворку Јевреја, како иде из јеврејске болнице. Били су наслоњени један на другог. Помислих: сигурно их отпремају у болницу. Само ме чуди да врше истовремено двије радње. — Ето нас пред

канцеларијом. На фигурама цигле постављени митраљези. На сваком прилазу по двојица усташа са ножем на пушци. Све су то знаци да нас ништа добро не чека. И није нас ни чекало.

Нас Срба је око двјеста двадесет. Сви смо се постројили, два по два, и чекали шта ће се догодити. Јевреје су стално доносили и товарили у два камиона. Рекоше, иду у Баково у болницу. Нас десетак, који смо били близу камиона, натјераше, да помогнемо болничарима да их товаре. Кад смо мислили да је доста, јер су људи болесни, па треба да имају мало више мјеста, изађе заставник Модрић и упита:

— Је ли готово? — Ваљда је он био спроводилац транспорта. Ми одговорисмо:

— Готово! — Пошто смо били подигли капак од камиона, он се попе, па се окрену и на нас дрекну:

— Шта готово, мајку вам вашу, товарите!

Ми брже — боље спустисмо капак, а он скочи у камион, па поче газити по болесним Јеврејима. Шапнуо сам Емилијану Станковићу:

— Ови неће у болницу.

Натеварисмо пун камион Јевреја као ђакова. Бацише преко њих цераду и камиони одоше. Друге, који су затим долазили, редали су крај цигаља. Ми Срби опет стадосмо на своје мјесто.

Из канцеларије изађоше: Лубурић, Љубо, Мујо, Алтарас, Пичели, Павличевић и још нека двојица официра, а позади њих Бруно Дијаманштајн и Винер. Пред нама, са стране, стоји Слободан.

— Слободане, јесу ли сви Срби ту? — упита Лубурић.

— Сви, господине повјерениче, — одговори Слободан.

— Да почнемо, — рече Лубурић.

Гурнух мало руком Емилијана Станковића, јер смо нас двојица стајали заједно. Поче одабирање. Једног по једног, одабира Лубурић, као јагањце на пазару; само, јагањци се пипају за курјук, а Лубурић пита:

— Шта си по занимању?

Према одговору и разврстава. Занатлије на једну страну, земљораднике и чиновнике на другу. Предамном их има прилично, али ја видим, и би ми при срцу лако, да и на једној и на другој страни има више него двадесет Срба. Значи она вијест о ликвидацији Срба није тачна, а даље како буде. Прилазимо све ближе и ближе. Напушта ме равнодушност. Ето и нас двојица. Прво иступи Емилијан Станковић.

— Шта си? — упита Лубурић.

— Кожар, — одговори Станковић.

— Пролази, правац, — рече Лубурић.

Сад сам ја на реду.

— Шта си?

— Економ.

— Ух, колико их је, — чух гдје неко рече.

— Шта радиш сад? — упита Лубурић.

— Надзорник кухиње.

Нечија рука паде ми на раме. Ја окренух главу. Бруно се нађе између Мује и Милоша и упита:

— Ко је код мајстора код дезинфекционе сале?

— Остали су сами, — слагах.

— Значи, треба... — чу се Лубурићев глас. — Правац напријед! — нареди. — Сви су они потребни, мајку им влашку! — рекоше Мујо и Љубо.

Кад стадох крај Станковића, он ми стисну руку, али и остали су сад били начисто да су потребни. Још мало, па ће се завршити пребирање Срба. На противну страну од наших познатих другова, одвојише Дику Томића, чиновника болнице, Лазара Попова, судију, и Милорада Вучковића из Црњелова. Неко постави питање Попову: колико је осудио усташа? Попов одговори да није изрицао пресуде него радио неки други посао.

Већ при самом крају спазих, да међу нама нема мог брата као ни Саве и Ристе Стјепановића. Стеже ми се око срца. Настојао сам да ми се очи сусретну са Слободаном, да видим зна ли он шта за њих. Не прође ми за руком. Шапућући упитам Станковића. Он ми одговори: »Не знам«. Сад

ми се тек смрачи у души. Срећа већ се је завршило пре-
бирање.

— Позор! — чу се наредба. Лубурић иступи мало на-
пријед и рече:

— Срби, од данас настаје нов живот у логору. Хоће
ли он бити још бољи, то зависи од вас. Добићете нове ба-
раке, које морате држати у реду. На вама не смије бити
вашака. Морате се купати сваке недјеље. Нећу да вас видим
необријане итд. Ова група — он показа на наше одвојене
другове — то су господа која буне миран свијет. Њих ћемо
упутити на теже радове, док се не поправе. Слободане, ови,
он показа на нас — нек иду у бараку.

— Схватио! — одговори Слободан.

Ми кренусмо два по два. Ја се приближих Слободану
и упитах га за брата и за Ристу Стјепановића. Он ми
одговори:

— Не брини. Спасевај ове наше, не вјерујем у радове.
Зато остајем, — рече и ми пођосмо.

Ишло се кораком до циглане, а затим све трком према
кухињи и бараци. Видим нека гужва пред кухињом. »Шта
је сад?« — питам. Кад тамо, а оно мој брат и Ристо бране
казане са ручком од непозваних гостију. Кухиња се по на-
шем доласку одмах испразни и ми смо сви на окупу осим
Дике Томића и Лазара Попова. Било ми је тешко, али сам
предосјећао, да ће их Слободан спасти, тим прије што нисмо
пописивани, ни ми ни они. Нисам се преварио. Није прошло
ни пола часа, а Дико и Лазар бануше међу нас. Сви смо се
обрадовали. За њима дође Слободан. Блијед, сједе на кладић,
уздахну и рече:

— Одоше опет шездесетдва, дајте ми мало воде. —
Устаде и са кухињског прага и рече:

— Издајте ручак, ако је готов.

Захваљујући Ристи и Сави, ручак је био готов и од-
мах смо јавили да дођу по њега. Док се спремала вечера,
разговор се кретао само о пријеподневном догађају. Једва
смо чекали ноћ да видимо колико нас је остало. Трећег
јануара 1942 године било нас је на списку стопедесет и
четири Србина заточеника у бараци. Значи, за тројицу уста-

ша, платило је главом двијестотине шездесет и два Србина заточеника. Колико је Јевреја тога дана страдало не знам. Свакако врло много, јер су камиони цијели дан радили. Убијање је вршено у логору Јасеновац-шума. Сутрадан су радници слагали крвава одијела у магазин. Тако је радни логор Јасеновац завршио одмазду за погибију тројице усташа.

Седмог јануара преселили смо се у нову бараку, много удобнију од бараке III-C. Барака је дуга 24, а широка 6 м, са дуплим странама са по четири прозора са стране. На оба чела бараке су врата. У четири ћошка по један, а кроз средину по два реда боксова. Сваки бокс има по шест лежишта. Нормално у бараци има мјеста за стошездесет и осам људи. Али их је увијек било више. Около је ходник, а спрам врата по пећ. Барака је носила број V. Али покрај свих грчко-источних назива, њу су и усташе и Јевреји звали српском баракком.

Прије нашег преласка у нову бараку, преселише Хрвате у Нову Градишку. Међу осталим одоше и моји суграђани: Станко Карнаш, Јосип Коукал, и Хасан Грапчановић. Прије одласка донесе ми Станко дрвену лопату, једину у свим баракама, која ми је врло добро послужила при разгртању снијега.

Преласком у нову бараку, изгубили смо своју кухињу. Њезин смо губитак врло брзо осјетили. Иначе је за нас старе заточенике настао нов живот. Престало је убијање и злостављање. Стари су заточеници убијани само по »кривици«, тј. ако је неко украо кромпир или клип кукуруза и томе слично. Од нових заточеника слабо је који и долазио у бараку. Они су махом одмах гоњени на јасеновачке ледине и тамо убијани; већином хладним и тупим оружјем.

Међу старим заточеницима бјесне Љубо и Модрић. Њих срести у логору, значило је гледати смрти у очи. Само одлучан поздрав и оштар корак могу заточеника да спасу од шикана и смрти. Иначе је пропао.

Једног дана обилазе баракe Љубо и Модрић у пратњи једног усташе. Послије прегледа испраћају их Шпилер и Слободан преко бедема. Њих из баракe кроз прозор пратимо погледом. Љуби се, ваљда, није ишло у болницу, него посла Модрића и усташу, а он оста са Шпилером и Слободаном на стази. Уто од језера наиђе, боље рећи дотетурa, један заточеник, подупирући се штапом. По штапу судећи мора да је неки унутарњи надзорник круга. Њима је дужност да ходају по кругу, да виде да се није ко сакрио или побјегао са рада. Љубо га нешто упита и он прође. На десетак метара пред бедемом сретоше га Модрић и усташа. Шта му рекоше, а шта он њима одговори, не знам, али онај усташа скиде пушку и удари га у прса, а он паде у снијег. Љубо све пљешће рукама и маше им да га њему доведу. Усташа се саже, подиже га и поведе Љуби. Ми се крај прозора погледасмо. Он стаде пред Љубом и махну руком, ваљда на поздрав, или да отресе снијег. Љубо му истрже штап и удари га по глави, а он сиромас паде. Љубо га још неколико пута удари. Модрић отстрани Љубу, па клече на биједника. Ми спазисмо како брише каму. Слободан и Шпилер дођоше у бараку.

— Јесте ли видјели? — упиташе.

— Јесмо, — одговорисмо.

— Добро ти прође, — рече Слободан Шпилеру.

— Зашто? — упитах ја.

— Онај биједник, кад га Љубо нападе, рече да је адвокат из Загреба, мислећи ваљда да ће га титула спасити, а Љубо дрекну на Шпилера: »Зар још има адвоката у логору?« — и поче лудачки ударати по јаднику. Модрић га закла као јагње.

Злостављања нема у оној и оноликој мјери као што је то било. Навешћу два случаја: У кухињи по прописима не смије нико бити ко није у њој запослен. Сваки који ради у кухињи, мора имати на лијевој страни прса ознаку: кувар, водар итд. Ко то нема, а затекну га усташе, томе се зло пише. Једног јутра упадоше изненада у јеврејску кухињу (били смо онда раздвојени, али једни до других) инж. Беретин и Шабан. Чим упадоше унутра поче псовка. Све

који су се затекли у кухињи истјераше напоље. Истина, било их је доста, али како да се људи не сврате кад је напољу зима и кад се може наћи макар једна лиска купуса или љуска од кромпира.

— Ко је надзорник кухиње? — дрекну Беретин.

— Ја, — тихо одговори надзорник.

— Мајку ти жидовску, откуд оволики радници у кухињи? Говори! — и шамар пуче.

— Кувају лијекове, — одговори надзорник.

— Шта зар сви, зар ми још лажеш? Напријед пред стражару, — дрекну поново Беретин. Потом као фурија упаде у нашу кухињу.

— Напоље, напоље! мајку вам влашку, сви ви забушавате. — Ми брже боље излетјесмо напоље и стадосмо у ред. Он нас преброја па нешто промрмља и дрекну:

— Марш на посао! — Ми опет трком у кухињу. Стекао сам убјеђење да је пијан.

Мало касније дођоше из канцеларије и упиташе, шта се догодило у кухињи, јер у стражари тако грозно туку. — За два дана надзорник је умро.

Други случај: ни један заточеник, по наредби, не смије имати новаца. Код кога се нађе, он се на лицу мјеста убија. Многи је тако заточеник страдао, нарочито код Јевреја. Ми Срби, у нашој бараци, нисмо имали новаца, а ако смо их и имали, били су добро сакривени.

У усташкој бараци је послуживао заточеник Јеврејин именом Борис. Он једног дана упаде у нашу бараку и понуди хљеб на продају за 50 куна. Наши нису имали новаца, а били су и опрезни, па се нису хтјели да одају, јер — откуд хљеб за 50 куна, кад толико дуго времена нема у логору хљеба. Значи, провокација! Али један се преварио — мој рођак Јоцо. Он купи хљеб за 50 куна, и мјесто да га одмах подијели са друговима, или поједе, он га остави у кофер. Купујући хљеб, није ни мислио на то шта га све може задесити и да ли Борис не провоцира. Послије пола часа, отприлике, отјераше усташе Јоцу у стражару. Ја замолах Слободана да оде и види шта је и увјерих га да Јоцо нема новаца. Заиста их није имао. Ових 50 куна

вјероватно је нашао, јер се то врло често дешавало. Дешавало се да неко од нових заточеника код прегледа промакне, па кад дође у бараку и сазна коликој се опасности излаже кад има новаца, он их једноставно баца.

Слободан је отишао и послѣ једног часа вратио се са Јоцом, заставником Мујом и стражаром, у нашу бараку.

— Е, Слободане, ти кажеш да Срби немају новаца. Е, сад ћемо видјети, — рече Мујо.

Све је Јоцине ствари разбацао, кофер распарао, околне постеље растурио, али није ништа нашао.

— Па откуд ти оних 50 куна? — поново упита Мујо.

— Нашао сам их код тријешћа под баракком, — одговорио је Јоцо.

Тако га Мујо остави у бараци. Кад је стража са Мујом отишла из бараке, Јоцо је пао у несвјест. Тек смо онда видјели шта су усташе са Јоцом урадиле. На осам мјеста на десној страни споља, од чланка до рамена, као шака широке спржотине. То су усташе Јоцу пржиле усијаном шипком, да призна има ли још новаца. Таквих и сличних случајева је веома много.

Јануар је наступио сњежан. Зима, глад и уши почињу пировање. Хљеба још увијек нема. Пасуљ и кромпир — то је као печење. Купус и репа са мало, или нимало масти, углавном је наша исхрана.

Каже се: Док се једном не смркне, другом не може сванути. Тако је било и код нас. Преко пута логора, на босанској страни, налази се село Градина. Из тог села пуцали су устаници на логор и сад је дошло наређење, да се то село има иселити. И заиста, оно што није побјегло у шуму, то је претјерано у логор и затворено у посебно одјељење — »ћумурану«. Око двије стотине жена, дјеце и старца, као и сва стока и живина, претјерано је у логор. Маст, сланину, суво месо, пасуљ, купус и кромпир, превезени су такође у логор. Е, ту смо се ми заточеници, Јевреји и Срби, мало омрсали. Наиме, усташе то довозе у логор, а ми носимо у магацине и на таване. Том приликом гурне се понеки

комад у њедра, а пошто је била велика гужва то се није вршила нека нарочита контрола. Тако је у бараку донесено поприлично и меса и сланине, као и кукуруза у клипу. То нас је добро помогло, али је кратко вријеме трајало.

Исељенике из Градине, њих око двије стотине, превезоше натраг у Градину и, негдје око двадесетог јануара, поклаше и спалише у кућама. Њихова одијела паковали су наши другови, који су пресовали сијено у Градини. Под пријетњом смрти, забранио им је Мујо да о томе причају. Дан-два касније, тако је побијена и једна новопридошла група Хрвата, њих око четири стотине. Под истим условима и њихова су одијела паковали наши другови, и пребацивали их у логор. Пошто је било много одијела, то су морали под надзором Мује заставника радити до дубоко у ноћ, тако да су тек око девет часова дошли у бараку. Ми смо се већ били забринули шта је с њима.

Једне ноћи у то вријеме, почеше пуцати топови. Ми се сви разбудисмо. Ја сједох у постељу и послушкујем пуцњаву. Послије неколико пуцњева, примијетих да се пуца с наше стране, и да на то пуцање не долази одговор.

Усташка управа довезла је једну батерију пољских топова, поредала их на цесту и руши село Градину. Јесу јунаци, нема шта. Те исте топове могли су у свако доба превести скелом у само село, па их вући од куће до куће и пуцати, јер тада у селу није било никога. Али овако се показује и Јасеновчанима и логорашима снага »НДХ-азије«.

Глад поново завлада. Зима све јача, а болница све пунија. Лјекара има 3—4, а лијекова нема. Поче се шаптати поново о Ђакову — тј. било је на помолу опет масовно убијање. Заиста једне вечери одведоше и поубијаше стодеветнаест болесних Јевреја и Срба. Јевреја више него Срба.

Једно јутро чистим пред бараком снијег и приближујем се јеврејској бараци. Зима ми по рукама, па се размахнуо

са лопатом, кад покрај мене прође један старији, елегантно обучен човјек. На њему кожна капа, капут, ципеле до кољена, рукавице и штап. Мислио сам неки усташки чиновник. Ја управо завршавам рад, а Шпилер изађе из бараке.

— Је ли, какав је оно господин био код вас у бараци?
— упитах.

— Какав господин? — одговори ми он питањем.

— Па онај у кожном капуту и рукавицама.

— То је жидов лекар, управитељ болнице, неки дан дотјеран у логор, — рече Шпилер.

— Па зар га нисте упозорили да може због рукавица изгубити главу, а да о капуту и ципелама не говорим.

— Говорио сам му и ја и остали, али он не да ни опеелити. Њега нису интернирали, каже он, него га одредили на дужност у логор.

Причајући дођосмо пред нашу бараку. Иза жице иде доктор у болницу. Скоро пред самим улазом срео се са двојицом усташа. Они му нешто рекоше. Он одмахну штапом. Један му удари шамар, капа спаде, он се сагну за капом, а они осуше кундацима. Изгледа да га је први ударац погодио у потиљак, па проузроковао потрес мозга тежег степена, јер доктор није ни јаукуо. Један од усташа се саже и гурну му каму под врат. Видјесмо гдје се доктор бацакну ногама. Свукоше му капут, рукавице и ципеле, па, загледајући их и смијући се, одоше преко бедема.

— Шта можеш кад није хтио да слуша, — рече Шпилер.

— Није једини. Само штета, лекара имамо мало, — одговорих. Први који изађоше из болнице заобиђоше га, јер то је обична појава.

— Идем да јавим гробарима, — рече Шпилер.

Једне вечери, отприлике око двадесетпетог јануара, позваше Слободана и Владу Глушца у писарну. Зачудило нас је, јер их никад увече нису позивали. Чекали смо их са зебњом, јер су се опет почеле проносити свакојаке вијести. Допрати их стража касно у ноћ. Питам Слободана шта има ново, а он ме упути на Владу. Владо се осмијехну и рече:

— Стара усташка пјесма.

Мене још више заголица, те навалих на њега да ми каже зашто су их звали.

— Долази нека комисија, — рече Владо. — Лубурић нас је позвао да нам саопшти да ће ових дана доћи неки његови пријатељи да прегледају логор. Ако с њим буду задовољни, добиће велики кредит за преуређење логора, који и неће више бити логор, него једна велика радионица. Ви ћете заточеници моћи да пишете кући, да добивате пакете, отворићемо вам читалонице и завешћемо вам и плате. Али ако комисија не буде задовољна, онда ће се логор ликвидирати. Ви стари заточеници, на вас се нарочито обраћам, ви знате што значи ликвидација. — Јесте ли схватили? — заврши Лубурић.

— Схватили! — одговорисмо. А ја помислих: не липши магарче до зелене траве, рече Владо.

Заиста, сутрадан почеше радови: монтери уводе у баракe електрично освјетљење; од централе ка логору побијају се диреци; доноси се материјал за градњу заточеничке трпезарије, коју су заточеници склопили за 36 часова на хладноћи од 28 степени испод нуле; поставља се пумпа за воду; уређују се прилази и разгрће се снијег. Све се то ради да логор што љепше изгледа. Још да су и нас могли напумпати, е, онда би заиста сто посто успио повјереник свих логора у »НДХ«, сатник Лубурић. Болница је посвећена »нарочита пажња«: поново поубијаше све тешке болеснике — њих деведесет осам —; раздвојише амбуланту од болнице; поставише узглавне табле; заведоше температурне цедуље; преудесише зубну станицу. Ама све се уреди, не може бити боље. Режим поста блажи. Храна боља, гушћа и маснија, а у казану се нађе и понеко парче коњског меса.

Почеше пристизати нови заточеници, и где чуда — не убијају их.

Дотјераше једну повелику групу Хрвата. Нешто око седамдесет до осамдесет људи. Смјестише их у посебну бараку. Ђоро (тако смо звали једног заставника Далматинца) псује Хрвате на сва уста:

— Мајку вам вашу, што се Срби буне, то разумијем, и ми смо се против њих бунили, али што се ви Хрвати буните против своје државе, то не разумијем! — Из групе му један црномањаст младић, без икаква устручавања, одговори:

— Не бунимо се ми против Хрватске, него против вас који срамотите Хрватску. — Ја сам мислио убиће га. Међутим се све сврши на жестоком шамару и неколико песница, а сутрадан је за казну цијели дан чистио снјег испред болнице. Добадили смо му два обарена кромџира.

Комисија се очекује сваког дана. Добили смо и траке око руке. Срби плаве, Јевреји жуте, а Хрвати црвене. На тракама су бројеви. Мој је број 186. Највећи број био је, чини ми се, 1240. Првог децембра било нас је у логору, Јевреја и Срба, око три хиљаде седам стотина осамдесет. У наведени број не улазе они заточеници који су пред канцеларијом »оставили« своје ствари, па отјерани на ледине, него само они који су регистровани. О броју отјераних на ледине, сумњам да ће се икад сазнати.

Почеше нас учити како ћемо се владати пред комисијом. Не смијемо казати име; ни одакле смо. На питање како нам је име, треба да одговоримо: Ја сам заточеник број тај и тај. Остале податке добићете у управној канцеларији. Ако питају за храну да одговоримо: добра. А ја мислим, ако међу том комисијом буде ма и један човјек, посумњаће у добру храну, кад види наша лица. Истина сви смо обријани и ошишани, али се на нама веома лако опажају трагови патње.

Снјег пада немилице, а вјетар ваља сметове, сад на једну сад на другу страну. Досади чишћење снјега. Почесмо проклињати комисију што је већ нема.

Шестог фебруара ујутру, пуче глас да долази комисија. Узмухаше се заповједници. У бараци никог, осим редара и писара; постеље уређене по војнички. На бараци прозори и врата отворени, промаја уби, а напољу вјетар диже стубове снјега. Модрић трчи од бараке до бараке

да види је ли све у реду. У трку псује нам мајку, велећи: »Сретни сте што пада снијег, па покрива сво логорско ђубре«. Ми се смијуљимо. Комисија ће обићи амбуланту, болницу, српску бараку, трпезарију и кухињу.

Ево их! Већ се примичу бедему. Ми се још једном окрећемо по бараци, да се увјеримо је ли све у реду. Док се окренусмо, они већ прелазе преко бедема и иду у амбуланту. Ми чекамо и тупкамо. Зима је страшна. На четири ћошка стоји по један редар. »Ух што прегледају« — рече Владо Глушац. Ево их излазе из амбуланте и одоше у болницу. Нама се чекање отегло у бескрај. Још ја рекох: »Ако окрену прво кухињи, па онда нама, обрали смо бостан«. — »Ја ћу затворити прозоре па нек буде шта хоће.« одговори Владо.

Изађоше из болнице и ево их к нама.

— Позор! — викну Владо.

Ми се укочисмо на својим мјестима, скинувши капе. Први уђе Лубурић. Само нас пресјече погледом. За њим један њемачки официр, па онда висок и млад усташки официр, који се окрену мени и рече:

— Покриј главу, озепшћеш. — Ја ни мрднуо нисам.

За њим једна малена жена, па један свештеник, група цивила и усташких официра. Мислио сам да ће изаћи на друга врата. Међутим они обиђоше бараку и преда ме стаде њемачки официр. Упита ме прво кад сам заробљен, а онда, кад је барака грађена. Ја само ћутим и гледам преко њега у ћоше од бараке. Прилази нам усташки официр и одговара, мјесто мене, да ја не знам њемачки, да је барака направљена јесенас, да је уведено електрично свијетло да би заточеницима било удобније, јер гас и карбит нису за зграде гдје се станује. Ја ни да трепнем оком. Почеше излазити. Она се жена окрену једно два пута. Чим изађоше, инж. Симо Ђурковић ми рече:

— Чујеш Драго, онај високи плахо ти се брине за главу да не озебе.

— Чува се за маља, — одговорих. Симо, Јоцо и Ристо већ затварају прозоре. Божо тражи потпалу да наложи

ватру, јер се више није могло издржати, а знали смо да нас неће нико контролисати.

Ватра се, наиме, смије наложити истом у четири сата поподне, тј. час раније него што је прекид рада. Чим пећ поче да пуцкета, ми почесмо причу о томе шта ће и како ће бити, тј. хоће ли комисија бити задовољна. Утом Симо Лазић рече:

— Ево их, враћају се. — Ми стадосмо крај прозора искоса, да их сада без страха видимо и пребројимо. Ја набројих 15, а они шеснаест. — Ко су? То ће Владо и Слободан сазнати од Јевреја. У бараку упаде Шпилер. — »Сунце вам бећарско, јесте ли наложили, умријех од зиме.« Ми се помакосмо да и он сједне. Наравна ствар, да је почело падати више питања него што је долазило одговора. Али сви очекивасмо једно — сирену. Она, која никад досад преко дана није оглашавала добро, ако заурла прије пет часова, значиће да је комисија била задовољна, ра се радницима даје вољно, а ако не заурла, значиће да је комисија са уређајем логора била незадовољна. Опет стрепње и ишчекивање шта ће с нама бити? Али било шта било, данас ће се заточеници честито најести. Ручак је богат, кромпир паприкаш са месом, а за вечеру пура са сиром. Па забога — комисија треба да понесе утисак, да је храна у радном логору »Н. Д. Х.« добра, иако у Европи бјесни рат. »Непријатељска« радиостаница лаже, кад износи вијести да у радном логору умиру људи од глади.

Звук сирене у једанаест часова искрено смо поздравили. Барака је у ово неуобичајено доба пуна; жагор и граја на све стране. Причају се утисци о комисији, падају питања и долази по неколико одговора одједном. Све утиша чаробни позив на ручак.

Послије ручка дође нам у бараку »један тежак болесник«, Вујо Жегарац, у пратњи Паје Геренчевића. Причаху нам о удешеној амбуланти, зубној станици и болници, а нарочито о болесницима. Било их је свега дванаест, и то са највећом температуром 38, а диагнозе: ангина, бронхитис статус фебрилис, све тако наивне болести. Молим вас лијепо, управа логора посвећује »пуну пажњу« радницима,

иако су заточеници. На питање гдје се сахрањују умрли, Лубурић је одговорио, да логор нема »свога гробља«, јер је смртност мала, него се сахрањују у мјесном гробљу. Да ли је слагао? — Није. Логор збиља нема свога одређеног гробља. Његово је гробље пространа јасеновачка равница и тиха широка Сава. Радници из ланчаре, електране и пиране причају друго и тако нас затиче мрак.

Сутрадан није се ишло на рад. Само је отишла група, њих дванаест, за пресовање сијена.

Око девет часова прије подне дошли су Бруно и један писар пред бараку и записивали оне Србе који хоће да иду у Њемачку на рад. Записаше сто тридесет два. Остали, њих око педесет, не смједоше се уписати, јер то су били квалификовани радници.

Одмах поподне дошао је сам Бруно у бараку и прозвао слиједеће заточенике: Драгу Х. Чолаковића, Вују Жегарца, Јоцу Чолаковића, Ђуру Медића, Бранка Поповића, Стеву Симића, Дику Томића, Пану Петровића, Рељу Билановића, Мирка Пајкића, Миливоја Николића, Воју Прњатовића и Перу Кривокућу. По прозиву одмах нас је, »без ствари«, превео пред управну канцеларију, осим Дике Томића и Пана Петровића, који су били на пресовању сијена. По дотадашњој пракси »без ствари« ићи пред канцеларију, није никад изашло на добро, и ја се не сјећам да се је неко, тако позван, вратио у бараку.

Мени то би још сумњивије, јер ме уподне упита Јово Кијежевић да ли сам се писао за рад у Њемачку. Ја му рекох да јесам. Он одговори:

— Чудим се да си тако налетео.

— Зашто? — упитах. — Зато што, ено, усташе сјеку жицу, — одговори Јово.

Али, шта да се ради. Што ће бити нека буде. Ни ово није никакав живот. Пошли смо за Бруном. Другони нас прате погледом. Ђуро Медић ми рече: »Драго брате, па ја истом неки дан дошао.« Истина он је са неколицином из Госпића пребачен у Копривницу, па из Копривнице дошао скоро нама у Јасеновац. — »Нема од тог ништа, мој Ђуро, они ни на шта не гледају.«

Дошли смо пред магазин. Ту нас Бруно пореда и упита шта коме недостаје од одијела. Ми се погледасмо. Прије него одговорисмо, Бруна зовну управитељ логора Љубо Милош. Послије разговора са њим, Бруно нам махну руком. Ми му приђосмо.

— Хајте, један по један, у канцеларију, — рече. Ја уђох први. Пошто сам од оснутка логора познат са Бруном, замолих га да ми без устезања каже шта ово све значи?

— Само се добру можете надати, — одговори кратко, па затим пређе на узимање генералија. Пошто је саслушао све осим Дике Томића и Пана Петровића, врати нас у бараку, с тим да му одмах упутимо ову двојицу, кад се врате с посла. Тако смо и поступили.

Нас су наши дочекали у бараци као да долазимо из мртвих. Радости никад краја.

Она жица за коју ми је Јово причао, сјечена је за једну већу групу нових заточеника, који су стигли на станицу, и који су те ноћи ликвидирани. Било их је око четири стотине. Судаћи по обући и одјећи, били су од Високог, од Сарајева — тако из тих крајева.

Сутрадан почела су разна нагађања: те идемо у Немачку, те пустиће нас кући, те пребациће нас у Србију и тсл. Међутим, дани су пролазили и ми у очекивању губили живце. Догађаји су се низали све гори и жалоснији. Нови заточеници стално су пристизали. Хрвата много. Шапће се да инж. Пичели гради крематориум. За кога? За природно помрле и за побијене, или за уништавање крвавих трагова усташких злочина? И за једно и за друго.

Једно вече, доведе нам у бараку Пајо Геренчевић по сјету — »д-р Бубањ«, претстави се дошљак. Од те вечери поче се у најужем кругу причати о новостима изван жице,

Којег је то датума било не знам, али свакако је било у првој половини фебруара 1942 г.

Почиње се топити снијег. Још се једна несрећа приближава логору: поплава.

Смртност се све више повећава. Умрли се немају више да гдје копају, јер чим се два ашова закопају у земљу, одмах удари вода. Усташе и томе доскочише. Направише широку подницу од дасака, па је метнуше преко кола. На њу натоваре по осам до десет умрлих, па с њима у Саву. Крематориум ионако није био још готов.

У другој половини фебруара вријеме добро попустило. Али вода све више надире. Сава и њене притоке јуришају на насип. Хоће ли издржати? Ми добивамо наређење да будемо приправни за селидбу. Опет је једна велика група заточеника спроведена на гробље; махом Славонци. Нас тринаесторица смо стално у ставу ишчекивања. Логор све пунији. Стручне раднике почеше пребацивати у Градишку. Оде много људи, сви они који имају макар мало појма о ма ком занату. Оде доста и Хрвата.

Нама дође нови надзорник барака, усташа Станко, родом од Мостара, сеоски трговчић. Живио је дуго година у Београду, спечалио неку пару, па у родном мјесту отворио дућан. Захватио га ратни вртлог и ето га у Јасеновцу. Предао је молбу да га пусте кући или да га премјесте, јер он не може да поднесе овакав живот у логору. Све нам то Станко исприча, а ми се само погледасмо. Изазива, мислимо.

Преварили смо се. Станко, иако усташа, био је добар човјек. Истина ми му никад нисмо отварали срце, али смо много од њега дознавали. Једно јутро дође у бараку. Ми му, као и обично, додадосмо столицу да сједне. Он, како сједи, рече:

— Стража на прозор! — Ми се погледасмо. Ја се снађох, па рекох:

— Каква стража, господин Станко?

— Ајде, мани се, зар ви мислите да ја баш ништа не видим. Добро је бити опрезан, нарочито у ово вријеме.

— Ја опет не постављам, али ми он рече:

— Мани се, чича, него постави стражу, па да вам нешто важно причам.

— Добро, — рекох, — кад наређујете, — и крај прозора стаде Јоцо Чолаковић.

Станко поче причати:

— Почесмо се тријебити. Ето, јутрос стријелаше тројицу мојих земљака, због кромпира и кукуруза. Они су од уреда добили робу уз максималу, а народу дали нешто по одређеној цијени, а нешто по црној берзи, и јутрос заглавише. Синоћ су опет неке дотјерали. Ни њима се ништа боље не спрема. Мене неки дан казнише са хиљаду куна, зато што нисам казао »тисућа«. Не ваља шта се ради. Него, умало не заборавих да вам кажем, да ћете данас добити новог заповједника »настанби«. Ако буде старији, ја ћу му говорити за вас, а ако је млађи, онда гледајте како ћете. Држите само чисто бараку, па вјерујем да ће вам бити боље. Ето нека знате, а сад идем да видим је ли ми дошла замјена, — рече Станко па, пошто се с нама свима поздрави, оде из бараке.

Заиста иза подне дође са својим замјеником, усташким заставником тридесетих година. Имена му не знам. Показа му бараку и рече: »За српску бараку не брини, она је увијек чиста«.

Једно јутро сипамо по блату пиљевину да се згусне, па да га не уносимо у бараку. Симо Лазић ме упита:

— Осјећаш ли ти какав смрад?

— Не осјећам, — одговорих, јер сам се већ привикао на све логорске мирисе.

— Помириши боље и погледај на оџак, па ћеш осје-

тити. — Ја заиста помиришем нарочито, а оно се осјети мирис опрљеног меса. Из оџака циглане куља густ црн дим.

— Значи, крематориум је прорадио — рекох Сими.

— Још од неки дан, — одговори он.

Двадесетшестог фебруара 1942 године увече, прочита Слободан наредбу »табора« да се слиједећи заточеници »грчко-источне« вјере имају поштедити од тешких радова и да им се да побољшана храна: Драго Х. Чолаковић, Вујо Жегарац, Јоцо Чолаковић, Ђуро Медић, Бранко Поповић, Стево Симић, Дико Томић, Пано Петровић, Војо Прњатовић, Мирко Пајкић, Миливоје Николић, Реља Билановић, — а мјесто Пере Кривокуће, који је у међувремену умро, прозва Саву Чолаковића. У бараци наста честитање и поручивање, да јави онај ономе, а овај овоме, као да већ имамо објаве у рукама.

Сутра ујутру позваше нас да идемо у канцеларију. Сад смо ишли скоро без икаква страха. Тамо нам прегледаше одјећу и обућу и записаше шта нам недостаје; наредише да морамо бити чисти, окупани и обријани; да се не удаљавамо од барака, и томе слично. Враћајући се у бараку, вјеровали смо да ћемо ипак изаћи живи из овог пакла.

Док смо ми очекивали рјешење, Сава је са својим притокама бјесомучно надирала на насип. Сви заточеници су ангажовани на чувању насипа. Увече су се враћали у бараку до гуше мокри и каљави, али су били слаби изгледу на ће се налету воде моћи одупријети.

Једно вече чу се пуцњава са босанске стране. Ми се забринусмо да не буде опет белаја. Дође Бранко са рада, па нам исприча:

— Кад залуца на босанској страни, рече Лубурић пратњи:

— Не знам што се ови Срби једном не смире. — Љубо му одговори:

— Нек се не смирују! Зар се ми истом научили клати, па да сад престану. Нећемо ваљда ићи у Африку да кољемо урођенике.

Пошто сами заточеници нису били у стању да одбране насип, то једно вече дигоше мушкарце из Јасеновца, да и они раде. Нас су затворили у бараке, са строгим наређењем да не смијемо излазити из њих. Јасеновчани су рарили цијелу ноћ и добили су добру вечеру са хљебом. Требало је да стекну увјерење да се ми у логору добро хранимо. И ми смо сутрадан од њихове вечере мало закачили.

Освануо је двадесетпрви март 1942 године. Истори-ски датум за логораше који раде све послове, јер смо тог дана почели поново добивати хљеб (600 грама на четири човјека). Дуга је то била пауза: I-XII-1941 до 21-III-1942 године. Зато су ускопане јасеновачке ледине и њиве. Зато су током Саве налажени лешеви и лешеви. А ми преостали, ми смо на све налик, само не на радника, човјека.

Насипу ни рад Јасеновчана није помогао, те се бараке морадоше иселити на циглану. Вода је нагло продирала, па смо једва спасили болеснике. Њих смо спасили да се не подаве у води, а усташе их сутрадан побише и спа-лише. Том приликом је имао срећу судија Лазар Попов, који је лежао у болници, јер су му ноге промрзле, па се отвориле ране. Кад су усташе наредиле да болничари изађу из магазина гдје леже болесници, он је уложио све снаге и изашао напоље са болничарима и тако се спасао очите смрти.

3 Градишка — Лојор у казниони

Велики број заточеника, које нису имали гдје запо-слити, приморао је управу логора да их пребаци из Јасе-новца у Градишку. Тако нас 25 марта доведоше све — осим најнужнијег броја радника у ланчари, пилани и елек-трани — до Окучана жељезницом, а затим нас упутише пје-шице до Градишке. Иако је истом двадесетпети март, дан је тако лијеп сунчан, а цеста сува, као да хоће да нам олак-шају пут од 12—14 км. који треба да пређемо пјешице.

Пред станицом су нас постројили: четири по четири. Чим смо кренули, почели смо пјесму: »На обали на врбо-вој гранчици...«, јер је тако било наређено. Мјештани нас посматрају, па као да веле: боме то није пјесма од срца. У Градишку смо дошли предвече. У казнионичко двориште ушли смо такође с пјесмом: »У ливади под јасеном...« Усташка нас је стража дочекала са добро-дошлицом: »У, мајку им њихову, ови долазе са пјесмом«. Стали смо пред старом зградом, јер се морало ићи, један по један, преко платице, обзиром да је двориште попла-вила Сава. Смјестили су нас на првом спрату десно, јер су на лијевој страни смјештене жене и дјеца. Наша група, група тринаесторице, смјештена је у собу са групом црта-оне. У сами мрак дали су нам вечеру: обарен кромпир у љусци.

Ујутру су све заточенике истјерали у двориште. Од Срба смо у соби остали Дико Томић и ја, а од Јевреја стари Флеш и један Јеврејин из Брода. Пошто смо уредили постеље и помели собу, стао сам крај прозора и гледао на Босанску Градишку. На обали Саве спазио сам три би-вола, а мало даље џамије. Улицом која иде према Сави, спазих једне таљиге. Мисли ми одоше далеко, далеко, мом родном крају. Из сањарења ме трже бука. То наши до-лазе са шетње. Вратих се на своју постељу. Пришао ми

је брат: — Шта мислиш, кога сам видио? — упита. — Откуд знам, — одговорих. — Сестре Филиповић.

До подне нам је прошло вријеме у причању и наклапању: шта ли ће бити с нама. Јер, ето је већ мјесец дана откако смо на бијелом хљебу. Увече се вратила група цртаоне и живот у соби јаче заструја. Послије вечере наста обично догорско препричавање и надање у помиловање, јер се примиче прва »обљетница Н. Д. Х.« Причање постаје све тише и тише, док у соби не наста потпуни мир. Само погдјекоји уздах, или окретање заточеника, поремети ноћну тишину наше собе.

Освануо је петак, тридесетпети петак откако сам лишен слободе. Бранко Цвијетиновић облачи ципеле и пита:

— Који ли је ово данас? — Ја рекох:

— Тридесетпети. — Ниж. Јожика Папо дочека:

— Није тридесетпети, него двадесетосми. — Ја понових:

— Данас је тридесет и пети петак откако смо ми Бијељинци похапшени.

— Шта зар има толико?

— Има, има, — потврдох ја. Замало, чу се наредба:

— Сви напоље, само редари нека остану, — рече један млад Јеврејин. Наши сви изађоше. Остадосмо опет Дико и ја од Срба, а стари Флеш промијени партнера, пошто је неколико ријечи проговорио са оним младићем.

— Пријатељу, дођите симо! — позва ме тај младић. Ја му приђох с чуђењем. Он ме предухитри и рече:

— Мој стари, — и показа главом на Флеша, — рече да сте добри пријатељи. Хвала Вам. Свима је нама тешко, али ви стари то теже подносите. — Изволите, и пружи ми три цигарете. — У старог има шибица. — Брзо затвори врата, па не стигох да му рекнем ни хвала. Три цигарете су велико имање!

Дико и ја зачас направисмо нашу страну, па помогосмо и Флешу. Затим Дико помете собу и приђе нама. Флеш поче своју стару пјесму:

— Пријатељ Чолаковићу, ви ћете сигурно кући десетог травња. То је обљетница, али ми, ми Јевреји, остави-

ћемо сви овдје кости. Шта мислите гдје бих ја кад би ме пустили из логора?

— Па, ваљда, кући, — одговорих.

— Каквој кући, човјече, кад ни један Јеврејин нема више куће, — рече Флеш. Ја и Дико се дигосмо и одосмо на своју постељу. Запалих цигарету, па велим Дики:

— Е, матори ме је удавио у Јасеновцу са својом обљетницом, па поче и овдје. — Дико рече:

— Шта знаш, чича!

Пушим, кад се наједном зачу трк уз степенице, а затим шкљоцање браве на нашим вратима, која се убрзо отворише и на њима се указа мој брат.

— Брате, спремај се, идемо кући! — рече он и потрча постељи, а за њим дођоше и остали из наше групе. За трен ока спремили смо своје ствари и почели излазити у ходник. Поздравио сам се са Флешом. Он ми стискајући руку рече:

— Обљетница, обљетница, пријатељ Чолаковић.

Кад сам излазио на стубиште, неко ми добаци: »Срећан вам пут! Па, сјетите се и нас.« Ја се окренух и спазих једну од сестара Филиповић. Климнух главом у знак пристанка.

— Журите, камион чека, — викну неко испред капије.

Ми учас пређосмо платицу и нађосмо се у дворишту. Ту нас дочекаше Бруно и Шпилер и спроведоше до камиона. Код камиона нас опет чекаше стража: тројица усташа и један водник. Одмах нас смјестише у камион. Бруно ми даде десет цигарета, а Шпилер шибицу. Чудно ме је узбуђење испунило. Не вјерујем да је заиста дошло вријеме да постанем »слободан« човјек. Знак сирене, и камион полази. Са нама су и двије Јеврејке са двоје дјете. Излазимо из казнионичке капије и крећемо Окучанима. Дан сунчан и ведар — као и нас тринаесторица. Усташе почеше пјевати: »Није тица опидила тића, што је мајка Макса Лубурића...« То ме поново освијести и врати стварности — потсјети ме да сам истом на путу да напустим логорске жице. Колико има и колико ће бити патњи и жртава до потпуне слободе, то се још не зна.

У Окучане стигосмо око десет часова. Наредише нам, да сједнемо уз ограду у станичном дворишту. Вују Жегарца и Ђуру Медића видјеше неки познаници. Стража им допусти да поразговарају и за часак се донесе међу нас 40—50 куваних јаја, неког сира, сланине и хљеба; ваљда на сваког по килограм. Врхунац части биле су двије велике кутије цигарета »Рама«. Другарски су с нама све подијелили. Ђуро даде мени један дио својих цигарета. Пошто смо се добро најели, остатак хљеба спремисмо, јер се сваког часа очекивао воз. Док сам тако сједио, приђе ми један домобрански водник и запита ме одакле сам. Рекох му да сам из Босне. — »Куд идете?« — »Враћамо се у Јасеновац« одговорих. Он извади из џепа кутију од двадесет комада »Раме« и полако спусти низ ногавицу, кријући од страже. Хитро сам је стрпао у џеп и рекао: »Хвала!« Он се примаче стражару, па га удари по рамену и упита: »Одакле си момче?« Он му нешто рече и продужише да шетају испред нас.

Учестали сигнали на станици наговјештавали су да се воз приближује. Заиста писак локомотиве најави долазак нашег воза. »Дижите се и узмите се два и два за руке, — ми имамо наш купе.« Ми се поредасмо и пођосмо за водником, а усташе један за нама, а два са стране. Свијет нас гледа из воза, неко са жаљењем а неко злурадо. У посљедњем часу неко додаде Вуји пакет, што му је његова жена донијела. Вујо намигну. Воз лагано крену према Јасеновцу. Путовали смо без икакве непријатности. Пушило се до миле воље, а чиклићи су се остављали.

— Јасеновац! Излазите! — Ми брзо узесмо своје ствари и зачас се нађосмо на перону. Водник нас преброја, па кренусмо пут логора. Да не идемо кроз село, јер то је даље, водник нас поведе пругом. Замало, па се нађосмо пред логорском капијом.

4 Поново у Јасеновцу

Пред нас изађе водник Матковић, па упита:

— Јесте ли болесници? Ја сам доктор за све! — Ми одговорисмо, да смо група тринаесторице. Наш му спроводник нешто рече, и ми поново уђосмо у жице јасеновачког логора.

У часу се пред нама нађе Слободан и с нама дође до управне канцеларије. Пред канцеларијом нам саопшти Беговић, главни писар, да треба сутра да се ошишамо, обријемо, окупамо и одијело попаримо. У недјељу да се јавимо магазинеру ради потребних ствари, а у понедјељак у осам часова да дођемо пред канцеларију ради одласка кући. »Јесте ли схватили?« — »Схватили!« — одговорисмо.

Слободан нас поведе, а »Татек« испаде пред нас: — »Стој, ствари за преглед!« рече. Слободан му одговори да смо стари заточеници и да смо дошли из Градишке. — »Добро, добро«, одговори. Ми продужисмо за Слободаном на економију, гдје нам је одређен стан. Ту нас дочекаше стари знанци. Питања падаху с обје стране као да се нисмо растали прије три дана, него прије годину.

Смјестисмо своје ствари, па изађосмо у двориште. Ту посједасмо на неке кладе и прича се развезе до вечере. Лијежемо расположени. Како и не би, кад једва послје педесет дана сазнасмо шта ће бити од нас. Ујутру нам даде Слободан спроводника да нас спроведе до купатила, да случајно не би у задњи час настрадали. У купатилу затечем знанца Хугу Хавличека из Славонског Брода. Добро смо се окупали и одијело испарили, па смо затим отишли у бријачницу. Послије бријања нашао сам се са Слободаном који ми је испричао многе ствари које су се одиграле за ова три дана. Крематориум ради пуном паром, али, нажалост, не са природно умрлим, него са побијеним новим заточе-

ницима. Алтарас, заставник, завео је нов начин убијања: дављење челичном жицом.

— Оно вече, — настави Слободан, — кад сте отишли у Градишку, довезене су четрдесет и двије Српкиње из Градишке — казнионе. Двадесет и двије су удављене и спаљене. Веле имају и неке из Брчког. А оних ено у циглани. Од јуче превлаче Јеврејке из Бакова са »Марицом«. Алтарас је преузео на себе да од три хиљаде Јеврејки са дјецом, које се налазе у Бакову, сведе стање на шест стотина. Што ће бити с нама не знам, али никаквом се добру не може надати.

Даље ми рече, да му одмах јавим оцу, нека на сваки начин гледа да га извуче из логора. Свесрдно сам му обећао.

Поподне се вријеме нагло преокрену. Дуну хладан вјетар са Саве, да ми се није милило да излазим из собе. Лежао сам и премишљао: како да се држим кад дођем кући? Колико је Бијељинаца са нама отишло; њих сад нема међу живима, а ми долазимо кући. Велим долазимо, јер од нас тринаесторице, петорица смо из Бијељине. Шта да рекнем њиховој родбини. Да им рекнемо да су живи, или да им признамо истину. Како ће на то гледати власти? Ко зна коликом и каквом су се брзином мијењале мисли, док нисам закључио, да се са друговима споразумијем, да кажемо да су одведени у неки други логор. Можда то није лијепо ни другарски, али на то нагони нужда.

Вјетар је напољу све јачи. Почиње и киша. Кад сам ушао у ходник, већ се је смркавало. Причам са Миланом Кајмаковићем, Душаном Гучевцем, Цвјетком Радићем и другим. Шаљу се поруке и понављају адресе гдје треба шта да се јави.

Осванула је недјеља. Снијег добро покрио земљу. Вјетар жестоко дува. Слободан дође по нас, да идемо у магазин по ствари. Прими неко нешто, а неко ништа. Нема избора. Ја се послје магазина свратих у »нашу« канцеларију да сачекамо Слободана, кога одазваше у управу. Кад дође, Слободан и донесе дописнице. »Ево«, рече, »одобрено нам је

да можемо писати кући и примати пакете. И то само они логораши који су преко три мјесеца у логору; а њих је мало.»

Вијест о дописницама пронесе се кроз логор муњевитом брзином. За неколико часака искупише се сви заточеници. Тешко ми је било гледати оне, који нису још »стекли право« да се јаве својим милим и драгим, како одлазе погнуте главе.

Отишао сам у собу. Мало затим дође ми Илија Васић да ми јави да је Емилијан Станковић тешко болестан, па чим дођем кући, да јавим његовим да му одмах спреме пакет, јер ко зна кад ће ова карта стићи. Осим тога нека предузму све мјере да их обојицу ишчупају из логора.

Послије ручка, скоро пред мрак, дође ми Владо Глушац и изазва ме у двориште. Нађосмо једну завјетрину и ту сједосмо. Пошто запалисмо по цигарету, Владо ми рече:

— Чика Драго, ви нећете кућама, него идете у Земун у неки уред за везу.

— Ко сад то опет измисли, мајку му његову. — Затим упитах:

— Хоћемо ли уопште изићи из ових жица. Ма куд се ишло само нека се иде из овог пакла.

Владо ми рече да се не љутим. Њега је Слободан послао да ми то каже, јер су то они случајно дознали од управитеља логора Љубе Милоша. Он је рекао Лубурићу: »Ова тринаесторица морају бити у понедељак увече у Земуну«. — Ето по чему смо закључили, да нећете кући, али, ко зна, можда ће вас из Земуна пустити кући, — заврши Владо.

Охладио сам се. Драго ми је да идем из логора, али, ето, та нова неизвјесност помути првобитну радост. Растао сам се са Владом разочаран и отишао у собу да ову вијест саопштим и осталим друговима. Рекао сам то двојици, јер нису сви били на окупу. У први мах било је свима као и мени, али касније се повратило расположење, јер је главно да се иде из овог логора смрти.

Изашли смо по вечери. Код казана се шапће: »Опет данас било дављење. Једног нису добро задавили, па, кад су га понијели у крематориум, он се освијестио и почео да

помаже. Усташе га дотукле кундацима, а један опалио и метак.»

Послије вечере уђе у нашу собу заставник Алтарас. Пита за нас тринаесторицу. Ми скачемо на ноге. Говори нам, како је изван логора скупоћа, како ћемо се кајати што идемо кућама. Ето, да га се сјећамо, наредио је да нам се обари кромпира као додатак на вечеру. Заиста нам донесоше скоро сваком по килограм крупних обарених кромпира. Посматрам га испод ока. Млад човјек, тридесетих година, а такав крволук-садиста. Чисто не могу да повјерујем да је тај човјек примио на себе задатак да побије преко двије хиљаде Јеврејки са дјецом. При поласку нам рече: »Пазите, немојте у шуму.« Чим је отишао ми одмах почесмо разговарати о његовим ријечима и о одласку кући. Све нас обузе потајна нада, да ћемо ипак бити пуштени кућама.

Освануо је понедјељак. Снијег се бијели, па ми његова бјелина удара у очи, те ми очи сузе. Нервозан сам и узбуђен. Ствари сам паковао неколико пута, иако знам да сам све упаковао и да друкчије не може бити. Узвртили се и моји другови; општа узбуђеност завладала свима.

»Сиједи« — викну ме Душан Гучевац. — Хајде да те измјерим«. Ја прихватих, а за мном још два-три. Изгубио сам за осам мјесеци четрдесет кила. Вратили смо се у собу и са нестрпљењем очекивали Слободана. Иза ћошка је махнуо руком да полазимо. Почело је љубљење и поздрављање. Убрзаним ходом дођосмо пред управну канцеларију. Ту нас дочека Винер и сви пређосмо под шупу, јер опет поче да пада снијег.

— Пријатељи, — рече он, — ви овај час напуштате логор. Веома сам срећан да вам могу саопштити да ћете за који час бити слободни, али вас опомињем да водите рачуна о својој слободи. Желим вам срећан пут! — заврши он, скоро јецајући. Магазионер нам даде свима по један хљеб од кукурузног брашна.

Са капије неко викну:

— Винер, је ли готово?

— Јесте, — одговори Винер, и ми пођосмо.

— Срећно, срећно!

Још неколико осврта и ми замакосмо за окуку.

Иде група од тринаест узбуђених људи у пратњи двојице усташа који, истина, имају пушку на рамену, али им нож није на пушци. Иде група, па како је снијег и вјетар бије у прса, она чисто поскакује. Мјештани гледају ту чудну групу, па као да се и они сами питају: шта ли је ово јутрос, оволики људи, а овако мала пратња. За непуно пола часа били смо пред табором. Пошто је снијег све јаче падао, наредише да нас смјесте у општински затвор. Ми се погледасмо. Наши стражари нас вратише једно сто метара натраг и уведоше у један ходник, па нас предадоше једном старом сеоском полицајцу. »Ху, гдје ћу с оволиким људима«, — рече и уђе у једну собу. Замало за њим изађе један постарији човјек и рече: »Смјести их у затвор; неће дуго трајати.«

Ми пођосмо за њим у двориште на чијем крају бијаше једна шупа и до шупе нека затворена врата. То је, ваљда, затвор, помислих. Заиста, стари скиде резу и отвори врата, рекавши нам: »Уђите унутра. Можете сјести на тај плуг и дрљачу да их не износим напоље«. Ђуро Медић га замоли да оде у радњу Лује Валтера, па да га замоли да му пошаље што више цигарета и, ако има, што за јело. Рачун нека пошаље у Брод његовој жени на исплату. Стари замало донесе триста цигарета, али за јело није било ништа. Тек што смо раздијелили цигарете, отворише се врата и један усташа, средњих година, рече: »Излазите, људи!« Ми поскакасмо и учас се нађосмо на улици, а затим уђосмо у ходник табора. Из канцеларије изађе усташки официр, па нас позва. Рече нам, да путем треба да будемо мирни, да не бјежимо, и кад дођемо кућама да не бјежимо у шуму. Ако још једном допаднемо логора, нећемо више изнијети главе. Ми одговорисмо да ћемо бити мирни. Питао нас је да ли имамо ствари које смо при доласку у логор предали. Рекосмо да имамо. Отишао је са тројицом, да не би ишли сви. Кад онај наш спроводник викну да се пожуре, јер ћемо закаснити на воз, они се вратише, али је од ствари једино Војо Прњатовић нашао своје. Нож, легитимацију и новац. Нама осталим рече

официр да ће спремити ствари за нама: Одмах смо пошли брзим кораком на станицу. Без икакве гужве, ушли смо у одређени купе. Локомотива писну и нама зачас оста за леђима Јасеновац — логор смрти.

Повраћак у живош

Вјетар је нагонио сметове снијега на прозоре нашег, прилично добро загријаног, купеа. Иако је напољу бјеснила вијавица, у нама се је разлила нека блага топлина.

Путујемо без икакве сметње. Ево нас у Винковцима. Прњатовић, који једини има новаца, опет излази, и брзо се враћа натраг са комадом саламе и — снужден. Јецајући нам рече, да му је јединица кћерка умрла од тифуса. То му је саопштио његов пашанац на станици, гдје су се случајно срели.

Ми му изјависмо саучешће, и тај нам догађај поремети расположење.

Напољу је страшна вијавица, те на перону нисмо никога спазили. У Митровици на перону спази мој брат нашег комшију Фазлића, те брзо изађе напоље, али се још брже врати, јер није знао колико ће се воз задржати, па смо с прозора разговарали. Јавно је брату да му је жена родила сина, а ја сам на брзину написао да нас пет Бијељинаца идемо у Земун. Нека се за нас ништа не брину. Воз полако креће. Он нам у трку додаде литар вина и 300 куна. Вијавица све већа. Не може се замислити, да је конац марта. Са великим закашњењем стигосмо у Земун. Сјели смо у један угао чекаонице, а спроводник је отишао да види гдје је тај уред за везу. Вратио се и наредио да идемо за њим. Водио нас је у Земун, јер му на станици нису знали да разјасне коме да нас преда.

Мокри и прозебли, унеке стигосмо у I земунски кварт. Ту нас спроводник предаде дежурном, а овај нас смјести у затворску кухињу. Сви смо били мишљења да је наш спроводник погријешно што нас је овдје довео. Али шта се може. Одмах наложимо ватру и сједећи проведосмо ноћ.

Ујутру дадосмо новаца стражару да нам купи нешто за доручак. Купио нам је сира и јаја. Већ раније смо зало-

жили ватру и обарили јаја. Утом доведоше из притвора кухарицу притвореницу, таоца за мужа који је побјегао у партизане. Помогли смо јој чистити пасуљ, а она нам се у подне одужица. Дајући за остале затворенике ручак, насула је и нама. Још неки од нас нису ни појели ручак, а стражар нас позва. У дворишту нас постројише, извршише прозив и предадоше нас са списком једном полицајцу. Он нас поново преброја и кроз једна споредна врата изведе на улицу.

— Куда идемо? — упита нас неколицина у исти мах.

— На лађу, па у Београд, да вас тамо предам српској полицији, — одговори.

Укрцали смо се у лађу, па како је вјетар оштро дувао, један од службеника лађе рече да нас смјесте у кабину. Ми то једва дочекасмо, јер нешто од хладноће, а нешто од узбуђења, примјетно смо дрхтали. У кабини је било више него удобно, а још кад нам келнер донесе по $\frac{1}{2}$ дцл. ракије ми се сасвим раскрависмо.

Звук сирене са лађе, успорен рад вијка на лађи и лађарска вика, наговјестише нам да се лађа приближује београдском пристаништу. Ми одмах изађосмо на палубу. Стражар нам рече да морамо чекати док сви путници изађу. Послије његова договора са српском полицијом, позва нас да изађемо.

Ево нас на тлу Србије, али још у неизвјесности шта ће бити с нама. Зато упитасмо жандарма куда ће с нама? Он одговори:

— Па, избјегличком комесаријату, него гдје? Сад сте слободни.

Овдје настаје избјеглички живот.

ДОДАТАК

Ради бољег објашњења, сматрам за потребно да на крају наведем и слиједеће:

БРОЈ ЛОГОРА. Из досадашњих публикација видим да број логора и њихови називи не одговарају броју и називима које ми знамо. Наиме, ми смо називали, односно дијелили, логоре овако: 1 — логор Јасеновац-шума, који је 21 августа 1941 године почео примати заточенике; 2 — нерадни логор Крапје у коме су били смјештани прво старији Јевреји, затим Хрвати, а тек у новембру 1941 године и Срби — сви неспособни за рад; 3 — радни логор Бачића циглана Јасеновац; 4 — логор казниона — Градишка и 5 — Јеврејски женски логор у Ђакову. Над свим логорима, била је главна управа у логору Јасеновцу на Бачића циглани.

ЛОГОРСКЕ РАДИОНЕ. Логор Јасеновац имао је пет радиона: ланчару, електрану, пилану, циглану и кожару. Прве четири радионе постојале су и раније. Кожару су основале усташке власти јануара 1942 године. У Градишкој су биле радионе које је казниона имала и из ранијих времена.

УНУТРАШЊА ОРГАНИЗАЦИЈА ЛОГОРА. У моје вријеме логором је управљала управа састављена од заточеника. Управе су биле двије: јеврејска и српска. Називи су били слиједећи:

- заповједник логора;
- заповједник рада;
- надзорник рада;
- стотник; тј. онај који је имао 100 људи, 2 педесетара и 10 десетара;
- педесетар; имао је 50 људи и 5 десетара;
- десетар; имао је 10 људи;

заповједник барака, који се старао за све баракe у којима су заточеници;

заповједник бараке који се старао о једној бараци;

писар;

надредар;

редар;

опскрбник који се старао о сљедовању хране;

надзорник кухиње који се старао о реду у кухињи;

шеф куvara;

кувар;

водар;

дрвар;

кромпираш; људи који су чистили поврће.

Сва та лица бирали су сами заточеници између себе.

УЖА УПРАВА ЛОГОРА:

заповједник логора;

замјеник заповједника логора;

заповједник економије.

Ужу управу постављала је усташка власт, а то су били Јевреји слободњаци, који су примали плату.

ЗА ВРИЈЕМЕ МОГ БОРАВКА БИО ЈЕ:

заповједник логора, и јеврејског и српског, Бруно Дијамантштајн, трговачки путник;

замјеник заповједника — Винер (Имена му не знам);

заповједник економије — инж. Фелдбауер (Имена му не знам);

заповједник српског логора — Слободан Мићић, трговачки помоћник из Јање;

замјеник — Владо Глушац, техничар из Сарајева;

заповједник радова — Бранко Цвијетиновић, кројач из Бијељине;

заповједник барака («настанби») — Шпилер Херман, трговачки посредник из Загреба.

НАДЗОРНА УСТАШКА ВЛАСТ:

повјереник свих логора у НДХ — Лубурић Вјекослав — Макс, чиновник берзе рада у Мостару (Због проневијере емигрирао у Италију и ступио у усташки покрет. Наводно родом из Љубушког);

управитељ логора — Љубо Милош, наводно студент технике из Љубушког;

инж. Бертин, Далматинац;

инж. Пичели, Далматинац;

заставник Мујо, из околине Бихаћа;

заставник Модрић, Далматинац;

заставник Матковић, Далматинац;

заставник Матијевић, Славонац;

заставник Гашпић, Славонац;

инж. Павличевић, из Загреба;

заставник Алтарас, Далматинац;

заставник Хаџија, (Не знам одакле је);

поручник Рогић, од Љубушког;

поручник Рако, (Не знам одакле је);

заставник Лубурић-Брко, Личанин;

заставник Татек, (Не знам одакле је);

водник Матковић, Далматинац;

водник Прпић, (Не знам одакле је).

Сви су они просули море крви недужних Јевреја и Срба, осим заставника Гашпића, за кога, за оних осам мјесеци, нисам ни од кога чуо ни да је ударио, акамоли да је убио некога од заточеника.

На завршетку: Иако је много времена прошло од догађаја, и велики број родбине сазнао за судбину својих милих и драгих, прилажем овај списак лица са којима сам се у логору упознао и који смо нас неколицина, по преласку у Београд, саставили приликом одржавања карантена.

Алексић Александар из Сарајева,

Аливуковић Буро,

Арсенијевић Радован, тежак из Лединаца,

Аврамовић Драго, келнер из Бијељине,

Беатовић Ранко, трговац из Високог,

Беланчић Душан, полициски писар из Славонског Брода,

Берић Лепоје, из Боботе,
Берић Владо, трговац из Славонског Брода,
Билановић Реља, из Пурачића,
Билановић Тодор, казанџија из Тузле,
Бјелица Војин, трговац из Мостара,
Бјелобаба Буде,
Благојевић Данило, трговац из Пурачића,
Благојевић Јово, трговац из Пурачића,
Бобар — петорица браће из Батра,
Богдановић Ђоко, баштован из Бијељине,
Богдановић Јово, трговац из Бањице,
Богдановић Вукан, из Приједора,
Босанац Милош, из Грубишина Поља,
Боснић Богољуб, абитуријент из Бијељине,
Боснић Обрад, студент права из Бијељине,
Бошњаковић Јоцо, студент права — чиновник суда у
Бијељини,
Божич Јоца, трговац из Пурачића,
Божич Стево, трговац из Славонског Брода,
Бркић Младен, из Грубишина Поља,
Буђен Душан, трговац из Брчког,
Буђена Душана син, из Брчког,
Буквић, жељезничар из Сарајева,

Цигановић Милош из Високог,
Цвијетиновић Бранко, кројач из Бијељине,
Цвјетковић Душан, кројач из Бијељине,

Чебо Новица, из Високог,
Челик Душан, жељезнички пензионер из Сарајева,
Челик, брат Душанов, жељезнички пензионер из Сарајева,
Чембић, земљорадник из Љејенче,
Чудић Чедо правник из Загреба,
Чучковић Михајло, трговац из Сарајева,
Чујић Живко, из Нове Градишке,

Ђук Светозар, обућар из Пурачића,

Данојловић Душан, гостионичар из Зворника,
Докић Ристо, колачар из Бијељине,

Драгојевић,
Драговић Вељко, ученик из Загреба,
Драгаш Митар-Мијо,
Дубљевић Радован, из Брезе,
Дугоњић Славко, чиновник из Сарајева,
Дураковић Раде, пензионер из Загреба,
Дурић Неђо, из Високог,

Ерић Војо, трговац из Сарајева,

Гајић Радо,
Гаврић Мирко, трговац из Пурачића,
Геренчевић Пајо, студент из Сремских Карловаца,
Глушац Владо, техничар из Сарајева,
Гогић Драго, из Сарајева,
Грапчановић Хасан, студент из Бијељине,
Грковић Данило, пензионер из Мостара,
Грозданић Илија, шумар,
Гучевац Душан, лугар из Брезе,
Грумић, браћа из Брезова Поља,

Бермановић Ђорђе, из Приједора,
Бујић Бранко, бријач из Загреба,
Бурица Немања, економ из Добоја,
Бурковић Симо инж., из Трнове, срез бијељински,
Бурђевић Панто, жељезничар из Какња,
Бурђевић Перо, жељезничар из Какња,
Бурашковић Љубо, из Сарајева,

Х. Вуковић Живојин, студент из Фоче,
Х. Вуковића Живојина брат, из Фоче,
Хавличек Хуго, из Славонског Брода,

Иванковић Никола, пензионисани судски гласник из Бијељине,
Иванковић Ранко, обућар из Бијељине,

Јаковљевић Мирон, из Сарајева,
Јанковић Жарко, механичар из Загреба,
Јанковић Бранко, тежак из Глоговца,
Јовановић Јово, лимар из Бијељине,
Јовановић Нићола, кафеџија из Бијељине.

Јовановић Љубо, трговац из Бијељине,
Јовановић Јоцо, трговац из Тузле,
Јовановић Мика, свештеник из Мачковца,
Јовановић Момчило, студент из Мачковца,
Јовић Симо, из Карловца,
Јовичевић Милисав, пензионер из Бијељине,
Јовичић Јово, колар из Јање,

Кајмаковић Милан, трговац из Модрана,
Калајџић Бранко, столар из Зворника,
Калајџић Марјан, тежак из Магнојевића,
Карнаш Станко, механичар из Бијељине,
Катић Милош, геометар из Црне Горе,
Казанџић Србо, столар из Бијељине,
Кићановић Страхиња, трговац из Броца
Кићић Цано, тежак из Чађавице,
Клицов Буро,
Кљајић Коста, из Зворника,
Кљајић Цвико, кројач из Зворника,
Кнежевић Јово, техничар из Брезе,
Кнежевић Станко, из Нове Градишке,
Контић Перо, гостионичар из Бијељине,
Ковачић Мико,
Ковачевић Милан,
Ковачевић Владо, школски надзорник из Високог,
Косић, жељезнички пензионер из Сарајева,
Красојевић Обрад, тежак из Боботе,
Кусмук Дамјан, из Сарајева,
Кулић Живко, ученик из Фоче,
Коукал Јосип, ученик из Бијељине,

Лазић Илија, Јања,
Лазић Корнелије, Високо,
Лазић Симо, лимар из Јање,
Лејић Милан, Љељенча,
Лемајић Милан, из Госпића,
Леовац капетан,
Лончар Владо, шумарски инж. из Пакраца,
Лопатић Перо, Сарајево,

Лубура Јово, из Сарајева,
Љубојевић Васко, банковни директор из Бијељине,
Мацановић Саво, из Сарајева,
Макијевић Милош, из Брезе,
Малиновић Душан, из Бања Луке,
Мандрапа Спасоје, индустријалац из Сарајева,
Маринковић Стјепан, из Сарајева,
Маринковић Владо, из Сарајева,
Мариновић Слободан, из Високог,
Марковић Мика, трговац из Тузле,
Марковић Јово, трговац из Тузле,
Марковић, столар из Тузле,
Марковић, школски надзорник из Власенице,
Мартиновић Бранко, учитељ,
Медић Буро, трговац из Славонског Брода,
Мићић Слободан, трговачки помоћник из Јање,
Михајловић Синиша, учитељ из Шида,
Мијојлић Васо, жељ. службеник из Бијељине,
Милановић Милан, из Високог,
Милетић Урош, алатничар из Сарајева,
Миличевић Ранко, тежак из Његославаца,
Миличевић Гавро, тежак из Крчине,
Милин Жарко,
Милинковић Лука, тежак из Боботе,
Милинковић Исо, тежак из Боботе,
Милинковић Милисав, тежак из Црњелова,
Милинковић Ристо, тежак из Црњелова,
Милошевић Јово, трговачки помоћник, Бијељина,
Милосављевић Вукашин,
Милушић Михајло, из Сарајева,
Милутиновић, мјењач из Сарајева,
Мишљеновић Јован, из Подравске Слатине,
Мишљеновић Владо, из Подравске Слатине,
Митровић Бошко, кројач из Бијељине,
Митровић Исаило, из Тузле,
Мршић Максим, тежак из Ченгића,
Мраковић Бранко правник,
Наранчић Ристо, опанчар из Бијељине.

Николић Миливој, механичар из Високог,
Николић Милан, опанчар из Бијељине,

Огризовић Ђуро, из Карловца,
Орозовић Божо, из Добрљина,
Остојић Мико, гостионичар из Бијељине,
Остојић Милош, из Зворника,
Остојић Драго, опанчар из Зворника,
Оштролучанин Лука,

Пајкић Мирко, жељезничар из Високог,
Пајкановић Вуко, опанчар из Бијељине,
Пантић Тодор, гостионичар из Бијељине,
Папаз Ратко, из Сарајева,
Париповић Илија, из Загреба,
Павловић Неђо, столар из Зворника,
Павловић Војо, болничар из Тузле,
Пауновић Никола, школски надзорник,
Пекић, свештеник,
Перић Иван,
Петровић Бранко, из Зенице,
Петровић Пано, трговац из Бијељине,
Пикула Никола, трговац из Сарајева,
Пикула Ђорђе, трговац из Сарајева,
Попара Бошко, чиновник из Сарајева,
Поповић Бранко, келнер из Добоја,
Поповић Лазар, судија из Војке,
Поповић Стеьо, из Сарајева,
Поповић Саво, свештеник из Брезова Поља,
Познановић Драго, из Загреба,
Прњатовић Војо, чиновник из Сарајева,
Радаковић Ђуро, из Пакраца,
Радић Цвјетко, трговац из Јање,
Радуловић Вељко, из Сарајева,
Ракић Богдан, из Загреба,
Ракић, земљорадник из Батра,
Растовац Богдан, чиновник из Зенице,
Рељић Мирко, бријач из Загреба,
Рељић Милан, бачвар из Славонског Брода,

Рељић Живко, механичар из Петриње,
Ристић Стево, опанчар из Бијељине,
Ристић Саво, трговачки помоћник из Лопара,
Ристић, поштар из Лопара,
Русић Бранко,
Ружић, мјењач из Сарајева,

Сабљић Јован, трговац из Суње,
Саватић Жарко, из Загреба,
Савић Милош, из Сарајева,
Савић Стево, гостионичар из Бијељине,
Симић Радован, обућар из Бијељине,
Симић Стево, земљорадник из Цепелиша,
Смрекић Мирослав, сајџија из Фоче,
Соколовић Коста, ковач из Фоче,
Срдић Милан, из Тузле,
Станковић Емилијан, трговац из Бијељине,
Станковић Урош, трговац из Пурачића,
Станковић Ђорђе, трговац из Пурачића,
Стефановић Светозар-Бата,
Стевић Војо, из Сарајева,
Стјепановић Ристо, из Јање,
Стојановић Цвјетко, опанчар из Бијељине,
Стојисављевић Стево, пензионер из Бијељине,
Стокановић Душо, трговац из Тузле,
Стокановић Милан, обућар из Зенице,
Ступар Лазар, из Пакраца,
Ступар Михајло, из Пакраца,
Свјетличић Драго, бријач из Добоја,
Сувајџић Светозар, из Пакраца,

Шиљкут Александар, из Сарајева,
Шитум Младен, из Сарајева,
Шкаљац Живко, из Карловца,
Шојић Вујадин, из Балатуна,
Шотра Милан, гостионичар из Високог,
Шурдоња Пане, трговац из Нашица,

Танацковић Мишо из Високог,
Татић Раде, из Сарајева,

Татомировић Тихомир, пекарски радник из Бијељине,
Тејић Ацо, Микин, из Бијељине,
Тејић Божо, трг. помоћник из Бијељине,
Тејић Мико, гостионичар из Бијељине,
Текић Гавро, пенз. судија из Бијељине,
Тешановић Миле, из Сарајева,
Тодоровић Исо, из Пакраца,
Тодоровић д-р Перо, из Бијељине,
Тољ Рајко, из Сарајева,
Томић Дико, чиновник из Бијељине,
Томић Данило, из Сарајева,
Томић Милан, ученик из Бијељине,
Томић Милан, из Сарајева,
Трифуновић Митар-Учо, Шамац-Тузла,
Тричић Младен, из Сарајева,
Тројановић Драго, пекар из Брезова Поља,

Умљеновић Милан,

Вајић Душан, гостионичар из Бијељине,
Вајпан Константин,
Васић Илија, из Јање,
Васић Светислав,
Василић Вајо, ученик из Бијељине,
Василић, тежак из Црњелова,
Васиљевић Никифор, трговац из Тузле,
Војаковић Милош, трговац из Бијељине,
Војиновић Бранко, из Сарајева,
Војновић Милан, трговац из Пурачића,
Воркапић Вујо, обућар из Карловца,
Вуцеља Симо, пензионер из Бијељине,
Вукмировић Милан, трговац из Удбине,
Вуковић Вељко, трговац из Брезова Поља,
Вукојевић Ранко, из Приједора,
Вуковић Благоје, посједник из Брезова Поља.

Заклан Бранко, из Карловца,
Заклан Милан, из Корјенице,
Зарић Владо, опанчар из Јање,
Згоњанин Бранко, из Тузле,

Зјалић Никола, инж. из Пакраца, ..
Злокас Перо, тежак,
Зоговић Славко, авијатички официр из Коњица.

Жегарац Вујадин, чиновник из Нове Градишке,
Живановић Ристо, ситничар, Глоговац,
Жунић Стево, из Славонског Брода,
Жунића Стеве брат.

Од Јевреја углавном се сјећам мојих суграђана:

Алкалај Ико, трговац, Бијељина,
Алкалај Мошо, чиновник, Бијељина,
Алкалај Меркуш, трговац, Бијељина,
Алкалај Саломон, трговац, Бијељина,
Алтарац Леон, бравар, Бијељина,
Алтарац Хаим, трговац, Бијељина,
Барух Данијел, трговац, Бијељина,
Барух Саломон, трговац, Бијељина,
Барух Задик мл., трговац, Бијељина,
Барух Задо, гостионичар, Бијељина,
Данон Гедаља, трговац, Бијељина,
Фишгер, трговац, Бијељина,
Гринфелд Арман, трговац, Бијељина,
Хајон Изидор, трговац, Бијељина,
Кабиљо Саломон, Бијељина,
Кабиљо Мошо, трговац, Бијељина,
Кон, директор банке из Тузле,
Леви Рафаел, трговац, Бијељина,
Леви Аврам, трговац, Бијељина,
Леви Јозеф, трговац, Бијељина,
Маестро Букус, бравар, Бијељина,
Маестро Мошо, гостионичар, Бијељина,
Маестро Јако-Салко, бравар, Бијељина,
Малц Јако, трговац, Бијељина,
Монтиљо Изидор, ђак, Бијељина,
Монтиљо Саломон, фарбар, Бијељина,
Монтиљо Лезо, графичар, Бијељина,
Нусбаум Леон, посједник, Бијељина,

Озмо Хаим, трговац, Бијељина,
Папић Букус, трговац, Бијељина,
Папо Хаим, трговац, Бијељина,
Папо Аврам, трговац, Бијељина,
Папо Јозеф, трговац, Бијељина,
Перера Буки, трговац, Бијељина,
Перера Јакица, трговац, Бијељина,
Песах Мило, трговац, Тузла,
Семо Мориц, трговац, Бијељина,
Семо Јакоб, трговац, Бијељина,
Вајл Фриц, чиновник, Бијељина,
Вајзер Лео, трговац, Бијељина,
Волах Изидор, бравар, Бијељина.

Један мали, веома мали, број од наведених измакао је из логора, док су остали или помрли од глади и недаћа логорског живота или су страдали под маљем и сјекиром.

Завршујући ову књигу, смартам за дужност, да захвалим Народном фронту, — као јединој политичкој организацији, која је под мудрим руководством Комунистичке партије, а на понос свих народа Југославије — успио и знао, да у току Народноослободилачке борбе докаже, да нису криви Хрвати за убијање Срба и Јевреја, нити Срби за убијање Хрвата и муслимана, него да је крив наци-фашизам као идеологија, односно њени извршиоци.

Велика је заслуга Фронта, јер је спријечио неразумну освету над невиним.

Биљешка о писцу

Пишући о једном од задатака »Свјетлости« — о потстицању бораца и осталих активиста Народно-ослободилачког покрета да, у облику који им најбоље одговара, опишу што су сами доживјели и видјели, или непосредно чули, па провјерили, и о њеној одлуци да те радове, (разумије се, ако својом унутарњом вриједношћу заслужују, и уз најнужније језичке и правописне исправке) штампа — писац ових редова је прије годину дана у предговору књизи Славка Мићановића »С Мајевике и Семберије« рекао ово:

... Они од бораца и судионика у НОП-у који знају и који се и иначе баве писањем, треба да се сматрају дужним да, у најмању руку, опишу шта су они доживјели и видјели... Они који се нису бавили писањем, нека се не устручавају: уколико по обради и по спољној форми и не успију, наћи ће се неко ко ће им помоћи...

Писац ове репортаже — биљешака, како је он назива — један је од оних који су, свеједно да ли из сопствених побуда или одазивајући се поруци »Свјетлости«, прегли и написали (или још пишу) своје доживљаје — и поред тога што им писање није занат и, још више, што се досад уопште нису бавили писањем.

*

Рођен у Бијељини, у старој трговачкој породици, 28 јануара 1898, Драго Х. Чолаковић је у родном граду свршио основну школу, а у Мостару два разреда гимназије. Између два рата био је трговац, економ болнице, пензионер и секретар Удружења трговаца у Бијељини — до 1 августа 1941 када је ухапшен и интерниран. Послије осам мјесеци проведених у интернацији пребачен је у Србију гдје је, у Београду и Шапцу, провео цијело вријеме рата, прво као незапошљени избјеглица, затим као писар-надничар у болници, онда као болничар, итд. Као симпатизера Народно-ослободилачког покрета ухапсила га је Специјална полиција 18 новембра 1943 и вргла у логор на Бањици — одакле му је 25 марта 1944 опет пошло за руком да се ишчупа. Послије ослобођења Бијељине 10 априла 1945, он се враћа у родно мјесто и ставља на располагање народним властима. Отада је пословођа књижаре и активни друштвени радник свога мјеста и краја.

*

Ма да је, као и сви људи који преживе тешке потресе, мучен визијом црне прошлости; ма да је осјећао потребу да се изговори, и дужност да јавно, пред лицем цијелог човјечанства, каже шта је, и какав је фашизам на дјелу, нарочито кад се дочепа власти — Драго Чолаковић је, попут многих, очекивао да паћенички живот хиљада, стотина хиљада жртава фашистичких бијесова опише неко пречи, позванији, писменији, неко ко зна више. И када то ни за двије и по године није дочекао, схватио је да је дужан, па према томе и позван, да то, према својим могућностима, учини он, односно, и он. Без умјетничких, књижевних претензија, он је желио и постигао, да једноставно исприча шта је сам доживио, видио или чуо, да опише себе и своје сапатнике, да каже како су живјели, страдавали и гинули, да да ликове мучитеља и убица, њихове методе и поступке. Читалац ће у његовом казивању осјетити да он говори истину, да говори искрено, да говори отворено као што говори човјек који је свјестан одговорности — као свједок пред судом историје.

Своје приповиједање он није ни покушао да компо-
нује у неки од литерарних облика. Свјестан свога задатка
и својих снага, он то није ни хтио. Своје доживљаје он
је просто забиљежио онако како су текли, хронолошки,
ријетко се кад враћајући или скрећући на други предмет
и само утолико уколико је то било потребно да неки
догађај објасни или допуни. Таквим начином он је и по-
стигао ону поступност, оно пењање у приказивању дога-
ђаја и оживљавању атмосфере.

На почетку, његово причање иде у ширину, јер се
писац задржава и на детаљима који су још могли бити
интересантни за људе који су тек ухапшени, и то ухапшени
»ни криви ни дужни«. Ту се они између себе и са крв-
ницима још титулишу са »господине«: у опхођењу још
употребљавају изразе »будите добри«, »молим« и »изво-
лите«; још они вјерују у неку фашистичку правду, пра-
вичност и осјећајност; још се они уздају у нека саслу-
шања и ишчуђавају зашто су ухапшени — они, мирни
грађани, домаћини »који су гледали своја посла« и који
се »нису бавили политиком«. Таквом њиховом држању
одговара држање фашиста: још су они свјесни да су слаби:
незнатни, још се они боје, и све што чине, чине још кри-
омице, као да се устручавају, и својим поступцима још
увијек дају неку форму. Али кад се увјере да се људи
безусловно покоравашу, да један градски полицајац може
зачас похапсити стотину грађана, а цигло двојица усташа
да могу просто сјавити све мушкарце једног села, они
постају дрски, окрутни и безобзирни. То оне мирне људе
»који се нису бавили политиком«, који још увијек рачунају
с неком, каквом било законитошћу, брзо приводи свијести
њима постаје јасно да су сви обзирни пали и да је неповратно
почело оно најгоре. И, како се — послије доласка у Јасе-
новац — збивање почиње захуктавати, и писац почиње
занемаривати неважне ствари и усредсређивати се на
изразитијим догађајима, на чињеницама, на документима —
постаје концизнији, рјечитији, интересантнији. Његова
тачна запажања, његова искреност, његово изношење само
оних догађаја које је лично доживио, видио или их из

прве руке дознао, изношење увијек поткријепљено чињеницама и доказима — тачним описима, именима, мјестима, датумима — дају његовом дјелу печат увјерљивости и снагу документа.

Због те документарне вриједности, »Свјетлост« је прихватила и јавности предаје ово дјело које заслужује тим већу пажњу што је његов аутор први Босанац који је, у засебној књизи, описао Јасеновац — најокрутније мучилиште и највеће босанско гробље у историји, и што је он први описао оснивање овог логора и живот првих мјесеци у њему.

»Свјетлост« то чини и у увјерењу да ће појава ове књиге послужити и као добар примјер онима који имају и који треба да кажу оно што знају.

М. Марковић

Садржај

	Страна
Увод	7
Хапшење	9
Шта смо им криви ми, мали људи	12
Шеснаест дана неизвјесности у Госпићу	16
Од Госпића до Јасеновца	25
У ЛОГОРУ СМРТИ	33
1 Јасеновац-шума	35
2 Јасеновац — радни логор Бачића циглана	61
3 Градишка — Логор у казниони	101
4 Поново у Јасеновцу	105
Повратак у живот	111
Додатак	113
Биљешка о писцу	125

Драго Х. Чолаковић
Јасеновац

Прво издање

Коректор Мирјана Јовановић

Штампано у Штампарском заводу
»Ослобођење« у Сарајеву.

СИГ. 82.16341-94

УОЛ. - ЈАС.

22=525

ИНВ. БР 74 923/22

Цијена 23. — динара